

अध्याय -एक

शोधप्रस्ताव

१. शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको मोहदंश कथासङ्ग्रहको अध्ययन' रहेको छ ।

२. शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गरिएको छ ।

३. विषय परिचय

नेपाली साहित्यको मूलतः आख्यान विधामा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएकी कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको जन्म वि.सं. २००५ साल भाद्र १७ गते लुम्बिनी अञ्चलको गुल्मी बजारमा भएको थियो । उनका पिताको नाम राजकुमार वजिमय र माताको नाम जानकी वजिमय थियो । उनले स्नातक तहसम्म अध्ययन गरेकी छिन् । हाल उनी काठमाडौँको चपलीमा बसोबास गर्दै आएकी छिन् । जीवन जीविकाको क्रममा अध्यापन कार्यमा पनि संलग्न भएकी श्रेष्ठले प्रशासनमा पनि राम्रो अनुभव प्राप्त गरेको देखिन्छ । उनले समाज सेवाका क्षेत्रमा पनि आफूलाई त्यतिकै क्रियाशील तुल्याएको पाइन्छ । हाल उनी गृहिणीको रूपमा रहेकी छिन् ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठलाई बहुआयामिक व्यक्तित्वको रूपमा चिनाउन सकिन्छ । उनले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएकी छिन् । विशेषगरी वि.सं. २०२८ सालदेखि २०४८ सालसम्म उनले आफूलाई कविता विधामा समर्पण गरिन् । उनको विद्रोह, हिमालको फेदमा सलबलाएका कीराहरू, नवकुञ्ज, हुर्के मेरा बालकहरू, म रणचण्डी हूँ, दुलही, एउटा सत्य, परेवाहरू रित्तिसकेका छन्, यसरी विश्वास टुक्रिन्छ, रिता गाग्रीहरू आदि कविताहरू विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसर्थ

भागीरथी श्रेष्ठमा कवि व्यक्तित्व स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । निबन्ध विधामा पनि भागीरथी श्रेष्ठको कलम चलेको पाइन्छ । समाजमा साहित्यको भूमिका, आत्मविश्वासको पहिलो क्षण, छोरीप्रतिको धारणा, मेरो पहिलो विद्रोह, दाइजो र नेपाली मानसिकता, मेरो बाल्यकाल अतीतको नेपथ्यबाट आदि उनका निबन्धहरू हुन् । जुन विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त उनले रुरु (रिडी हाइस्कूलको मुखपत्र), कस्तूरी, मिर्मिरे आदि पत्रिकाको सम्पादन गरेको देखिन्छ । उनले यी विविध क्षेत्रहरूमा हात हाले पनि उनलाई चर्चा र सफलताको शिखरमा पुऱ्याउने क्षेत्र चाहिँ साहित्य हो र साहित्यको विधाहरूमा पनि आख्यान विधा नै उनको महत्वपूर्ण क्षेत्र हो ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका अहिलेसम्म छवटा कथासङ्ग्रह र दुईवटा उपन्यास प्रकाशित भएका छन् । उनका प्रकाशित कथासङ्ग्रहहरू क्रमशः (२०४२), मोहदंश (२०४३) रंगीन पोखरी (२०५०), विभ्रम (२०५०) भूमिगत र (२०६२) रातो गुलाफ (२०६६) रहेका छन् । त्यस्तै मालती (२०३४) र यस्तो एउटा आकाश (२०४६) उनका प्रकाशित उपन्यासहरू हुन् । यी मध्ये उनका केही कथासङ्ग्रह तथा उपन्यासमा शोधकार्य सम्पन्न भइसकेको छ । यसर्थ यहाँ शोधकार्य सम्पन्न नभएका कथासङ्ग्रहमध्येको 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहका बारेमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

४. शोधसमस्या

भागीरथी श्रेष्ठ आधुनिक नेपाली कथा र उपन्यासको समसामयिक धाराकी अग्रणी नारी प्रतिभा हुन् । उनका छ वटा कथासङ्ग्रह तथा दुईवटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । उनका प्रकाशित कथासङ्ग्रहहरू मध्येका मोहदंश (२०४३) कथासङ्ग्रहको अध्ययन गरिने भएको हुँदा यहाँ निम्नलिखित शोध समस्या रहेका छन् :

- (क) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको जीवनवृत्त के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) कथाको सैद्धान्तिक आधार एवं नेपाली कथा परम्परा केकसरी अगाडि बढ्दै आएको हो ?
- (ग) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथा यात्रा केकस्तो रहेको छ ?
- (घ) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरू केकस्ता रहेका छन् ?
- (ङ) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथागत प्रवृत्तिहरू केकस्ता रहेका छन् ?

५. शोधको उद्देश्य

यस शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नबमोजिम रहेका छन्:

- (क) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको जीवनवृत्तको अध्ययन गर्नु,
- (ख) कथाको सैद्धान्तिक आधार एवं नेपाली कथा परम्परा केकसरी अगाडि बढेको हो ? त्यसको अध्ययन गर्नु,
- (ग) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथा यात्राको निर्व्यौल गर्नु,
- (घ) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहका कथाहरूको अध्ययन गर्नु,
- (ङ) कथाकार भागीरथीको कथागत प्रवृत्तिहरूको निर्व्यौल गर्नु ।

६. पूर्वकार्यको समीक्षा

भागीरथी श्रेष्ठ नेपाली साहित्यको आख्यान विधामा देखा परेकी सशक्त प्रतिभा हुन् । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वलाई समेट्ने गरी तथा उनका केही कथासङ्ग्रह एवम् उपन्यासहरूमा शोधकार्य सम्पन्न भइसकेको छन् । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वमा शोध हेमकुमार गौतमले (एम.ए.दोस्रो वर्ष आठौँ पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत शोधपत्र) गरेको पाइन्छ भने उनका निम्नलिखित कृतिहरूमाथि निम्न व्यक्तिहरूद्वारा शोध सम्पन्न भइसकेका छन्:

- रातो गुलाफ (कथासङ्ग्रह) : पवित्रा तिवारी (एम.ए. पद्मकन्या क्याम्पस, २०६७)
 - मालती (उपन्यास) : लक्ष्मी घिमिरे (स्नातक तह पद्मकन्या क्याम्पस, २०६६)
- भागीरथी श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा विभिन्न खोज, अन्वेषकहरूले चर्चा परिचर्चा गरेका छन्:

६.१ तारानाथ शर्मा 'भूमिका' क्रमशः

(काठमाडौँ, साभा प्रकाशन २०४३)

क्रमशः कथासङ्ग्रहको भूमिका लेख्ने क्रममा तारानाथ शर्माले यस कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूको सङ्क्षिप्त अध्ययन गरी भागीरथी श्रेष्ठलाई मनोविश्लेषणात्मक कथा लेख्ने एक सफल नारी कथाकारका रूपमा उभ्याएका छन् । (पृ. भूमिका)

६.२ माधवप्रसाद घिमिरे, प्रकाशकीय, मोहदंश

(काठमाडौं ने.रा.प्र.प्र. २०४४)

यसमा भागीरथी श्रेष्ठलाई यथार्थवादी कथाकारका रूपमा परिचित गराउँदै नारी हृदयको आन्तरिक भावनालाई उद्घाटन गर्ने कथाकारको रूपमा चिनाइएको छ । (पृ. भूमिका)

६.३ दयाराम श्रेष्ठ 'नेपाली कथाका समकालीन सन्दर्भहरू

(काठमाडौं, ने.रा.प्र.प्र. २०४५)

यसमा दयाराम श्रेष्ठले नेपाली कथाका समकालीन सन्दर्भहरूको विवेचना गर्ने क्रममा भागीरथी श्रेष्ठलाई हार्दिक अनुभूतिको तहबाट समाज र जीवनको अन्तर्निरीक्षण गर्ने कथाकारका रूपमा चिनाएका छन् । (पृ. ८८)

६.४ विजयबहादुर मल्ल 'प्रकाशकीय' यस्तो एउटा आकाश

(काठमाडौं, ने.रा.प्र.प्र. २०४६)

'यस्तो एउटा आकाशको' को प्रकाशकीयमा विजयबहादुर मल्लले भागीरथी श्रेष्ठलाई नारी मनोविश्लेषण गर्ने उपन्यासकारका रूपमा चिनाएका छन् र उनलाई सन्तुलित र मर्यादित नारी लेखिकाका रूपमा चिनाउने प्रयास गरिएको छ । (पृ. प्रकाशकीय)

६.५ सीता पाण्डे, भागीरथी श्रेष्ठको यस्तो एउटा आकाश

अभिव्यक्ति (वर्ष ८, अङ्क ३८ भदौ ९, २०४७)

सीता पाण्डेले यस्तो एउटा आकाशको आधारमा भागीरथी श्रेष्ठलाई एक सफल सामाजिक उपन्यासकारका रूपमा चर्चा गरेकी हुन् । (पृ. ३१)

६.६ कृष्ण गौतम, भागीरथी श्रेष्ठको कथा

मिमिरे (पूर्णाङ्क ८७, २०४७)

कृष्ण गौतमले 'भागीरथी श्रेष्ठको कथामा' भागीरथीका कथा कृतिको विवेचना गरेका छन् । यसमा भागीरथीलाई नारी समस्याको केन्द्रीयतामा कथा लेख्ने कथाकारका रूपमा देखाइएको छ । साथै उनी यथार्थवादी र केही प्रगतिवादी चेतना भएकी कथाकार पनि हुन् भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । (पृ. ६)

६.७ परशु प्रधान “केही क्षण, केही अनुहार”

अभिव्यक्ति (वर्ष २२, पूर्णाङ्क ६५, काठमाडौँ २०४८)

परशु प्रधानले भागीरथी श्रेष्ठलाई नेपाली साहित्यका फाँटमा एक दशक भित्रै परिचित र स्थापित नारी साहित्यकारका रूपमा चिनाउँदै र यिनका कथा र उपन्यास दुवैमा नेपाली घरपरिवारको चित्रण पाइन्छ, भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। (पृ. १३)

६.८ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास

(काठमाडौँ साभा प्र. ०४९)

नेपाली साहित्यको इतिहास प्रस्तुत गर्न सिलसिलामा उनीहरूले भागीरथी (श्रेष्ठलाई विषयवस्तु र शैलीमा नयाँपन लिएर देखापर्ने प्रतिभाशाली कथाकार मध्येकी एक कथाकार भनी चिनाएका छन्। (पृ. ९३)

६.९ वासुदेव त्रिपाठी, भागीरथीको तेस्रो कथा बान्की : विभ्रम

कान्तिपुर (काठमाडौँ १९ भदौ, २०५०)

त्रिपाठीले ‘भागीरथीको तेस्रो कथा बान्की : विभ्रम’ को परिप्रेक्ष्यमा उनलाई आधुनिक नेपाली कथाको समसामयिक धाराकी एक अग्रणी नारी कथाकारका रूपमा चिनाएका छन्।

(पृ. ख कान्तिपुर कोसेली)

६.१० कृष्ण प्रधान, नेपाली कथा : महिला प्रतिभामा पाइने प्रवृत्ति

मधुपर्क (वर्ष २६, अङ्क ७, पूर्णाङ्क २९४ मंसिर २०५०)

नेपाली महिला कथाकारका प्रवृत्तिहरूलाई प्रस्तुत गर्ने सिलसिलामा भागीरथीलाई एक सशक्त कथाकारका रूपमा उल्लेख गरिएको छ र विषयगत एवं शिल्पगत नवीनताका साथ छोटो समयमा धेरै कथा लेख्ने कथाकारका रूपमा यिनलाई चिनाइएको पाइन्छ। (पृ. ९६)

६.११ दौलतविक्रम विष्ट, ‘भूमिका’ रङ्गीन पोखरी (२०५०)

दौलतविक्रम विष्टले प्रस्तुत भूमिकामा भागीरथीलाई एक सफल कथाकारका रूपमा उल्लेख गर्दै उनले आफ्नो कथामा वर्तमान जीवनका विकृति र

विस-तिलाई बढी कलात्मकता साथ प्रस्तुत गरेकी छिन् भनी उल्लेख गरेका छन् । (पृ. १५ भूमिका)

६.१२ आशा पाण्डे : रिडीको एक सहयोगी चेली अन्नपूर्ण पोष्ट (शनिबार ८ कार्तिक २०६०)

गुल्मीको रिडी बजारमा जन्मिएकी भागीरथी श्रेष्ठलाई स्थानीय समुदायमा एक सहयोगी नारीको रूपमा लिइने कुराको जानकारी गराउने सन्दर्भ आशा पाण्डेले भागीरथीलाई नारी मानोभावनाहरू तथा वेदनाहरू, अनि समाजमा नारीको विषयमा जेजति नकारात्मक कुराहरू भइरहन्छन् त्यसलाई यथार्थपरक रूपले प्रस्तुत गर्ने कथाकारका रूपमा चिनाएकी छिन् । (पृ. ६ महिला संसार)

६.१३ ऋषिराज बराल : नेपाली कथा भाग - ३ (साभा प्रकाशन २०६१)

नेपाली कथा भाग-३ मा भागीरथी श्रेष्ठको 'मातृत्व' कथा समावेश गरिएको छ । त्यसमा भागीरथी श्रेष्ठको कथागत प्रवृत्तिहरू प्रस्टयाउने सन्दर्भमा उनलाई नारी सुलभ मानसिकतामा सूक्ष्म अनुभूतिद्वारा कथा कोर्न सिपालु कथाकारका रूपमा उल्लेख गरिएको छ र भागीरथीका कथाहरूले समाजमा प्रचलित कुरीति र कुसंस्कारबाट मुक्त हुने बाटो खोजिरहेको कुरा पनि प्रस्ट पारिएको छ । (पृ. २०८)

यसरी विभिन्न प्राज्ञ, विद्वान् तथा साहित्यकारहरूले विभिन्न पत्रपत्रिकामा लेख, रचनाहरू प्रकाशन गरेर कथाकारभागीरथी श्रेष्ठको चर्चा परिचर्चा गरेका छन् । उनको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वलाई समेट्ने गरी तथा उनका विभिन्न कथासङ्ग्रह एवम् उपन्यासमा विभिन्न शोधकर्ताहरूबाट शोधकार्य सम्पन्न भइसकेको भए पनि 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहमा विस्तृत रूपमा अध्ययन र विश्लेषण भएको पाइँदैन । त्यसैले यहाँ 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहको शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

७. शोधपत्रको औचित्य

भागीरथी श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व तथा विभिन्न कथासङ्ग्रह एवम् उपन्यासको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने काम विभिन्न विद्वान्हरूले गरिसकेका भए तापनि 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूको विस्तृत रूपमा अध्ययन भएको छैन । त्यसैले प्रस्तुत सङ्ग्रहका बारेमा शोध कार्य गर्नु औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

८. शोधको सीमाङ्कन

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहमा रहेका कथाहरूलाई कथा सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्नु शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

९. सामग्री सङ्कलन विधि

यो शोधपत्रलाई विश्वसनीय र प्रामाणिक एवं पूर्णता दिने क्रममा सामग्री सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता तथा पुस्तकालयीय विधिहरूलाई स्वीकार गर्दै अगाडि बढिएको छ । यसका लागि सम्बद्ध पुस्तक र पत्रपत्रिकाको अध्ययन गर्दै अनुसन्धेय व्यक्तिसँग प्रत्यक्ष भेटघाट र सम्पर्कबाट लिखित एवं मौखिक रूपमा आवश्यक जानकारी लिइएको छ । शोधनायकसित सम्बद्ध कृतिहरूलाई प्राथमिक स्रोत सामग्री र सान्दर्भिक अन्य कृतिहरूलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । मूलतः शोधकार्यलाई ठोस र प्रभावकारी गराउन निगमन र आगमन विधिको पनि सहायता लिइएको छ । साथै शोधकार्य सम्पन्न गर्ने विज्ञानको राय सुझावहरू लिइएको छ ।

१०. शोधपत्रको रूपरेखा

शोधकार्य भद्दा र अव्यवस्थित भएमा त्यसको सौन्दर्य नै नष्ट हुन्छ । अतः यस कुरालाई दृष्टिगत गरी शोधपत्रलाई प्रभावकारी ढाँचाबाट प्रस्तुत गर्नका लागि निम्नलिखित अध्यायहरूको तर्जुमा गरिएको छ :

अध्याय एक	शोध परिचय
अध्याय दुई	कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको जीवनवृत्तको अध्ययन
अध्याय तीन	कथा सिद्धान्त र नेपाली कथाको विकासक्रमको अध्ययन
अध्याय चार	कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राको अध्ययन
अध्याय पाँच	कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहको अध्ययन र विश्लेषण
अध्याय छ	कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथा प्रवृत्तिहरूको अध्ययन
अध्याय सात	उपसंहार एवं निष्कर्ष

उपर्युक्त अध्यायहरूलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । अन्त्यमा प्रमुख सन्दर्भ सामग्री, ग्रन्थ, पत्रपत्रिकाको सूची पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

भागीरथी श्रेष्ठको जीवनवृत्तको अध्ययन

२. परिचय

भागीरथी श्रेष्ठ आधुनिक नेपाली कथा र उपन्यासकी समसामयिक धाराकी अग्रणी नारी प्रतिभा हुन्। हालसम्म उनका छवटा कथासङ्ग्रह र दुईवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन्। साहित्यका यी विधाहरूमा अनवरत रूपले कलम चलाएर भागीरथी श्रेष्ठले नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा ठूलो योगदान दिएकी छिन्। यस अध्यायमा साहित्यकार भागीरथी श्रेष्ठको जीवन वृत्तान्त अथवा उनको जीवनमा भएका गतिविधिहरूको चर्चापरिचर्चा गरिएको छ।

२.१ जन्म र जन्मस्थान

भागीरथीश्रेष्ठको जन्म वि.सं. २००५ साल भदौ १७ गते (सन् १९४८ सेप्टेम्बर २ तारिख) लुम्बिनी अञ्चलको गुल्मी जिल्लामा पर्ने रिडी बजारमा भएको थियो। उनका पिता स्व. राजकुमार बजिमय हुन् भने माता जानकी बजिमय हुन्।^१ राजकुमार बजिमय र जानकी बजिमयका दोस्रो सन्तान तथा एकली छोरी भागीरथीको न्वारनको नाम सिद्धिकुमारी भए तापनि सानैदेखि उनको बोलाउने नाम चाहिँ भागीरथी नै रह्यो।^२ भागीरथीश्रेष्ठको बाल्यकाल सुखपूर्ण थियो।^३ कारण उनका पिता सरकारी जागिरे थिए। उनले तीस वर्षसम्म हुलाकमा जागिरे जीवन विताएका थिए। प्रशस्त पैत्रिक सम्पत्ति

१ भागीरथी श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

२ हेमकुमार गौतम, भागीरथी श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, (त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर अप्रकाशित शो भागीरथी श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

३ हेमकुमार गौतम, भागीरथी श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, (त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर अप धपत्र), २०५१।

भएको तथा जागिरबाट अवकाश प्राप्त गरेपछि पनि उनका पिता व्यापार व्यवसायमा संलग्न भएका कारण भागीरथीको परिवारले कहिल्यै आर्थिक संकटको सामना गर्नु परेन ।
घ

२.२ बाल्यकाल

भागीरथीश्रेष्ठको बाल्यकाल सुखद् रहेको देखिन्छ । उनी बाबु-आमाकी एकल छोरीका रूपमा जन्मिएकी हुँदा आमाबाबुबाट प्रशस्त माया र स्नेह प्राप्त गरेकी थिइन् । सुन्दर, आकर्षक तथा स्वस्थबाल व्यक्तित्वका कारणले गर्दा भागीरथीले छिमेकका सबैको स्नेह पनि पाएकी थिइन् । त्यसैले सानै उमेरदेखि भागीरथीको मानसिकतामा पनि अरूप्रति दयामाया तथा सद्भावनाको छाप बस्तैआएको थियो । उनी बाल्यवस्थामा आफ्नी बृद्ध हजुरआमालाई ज्यादै माया र सक्दो सेवा पनि गर्थिन् । बेलुकी सुत्नेबेलामा हजुरआमाका गोडामा तेल घसिदिनु र आवश्यक परेको बेलामा राती पानी तताएर खुवाउनु बालिका भागीरथीश्रेष्ठको नित्यकर्म जस्तै थियो । घरमा हजुरआमाको हेरचाह गर्न आमाबाबु हुँदा हुँदै पनि हजुरआमाप्रति भागीरथीको विशेष स्नेह भएकोले उनी सानैदेखि हजुरआमाको रेखदेख गर्थिन् । भागीरथीको यस्तो स्वभाव देखेर उनलाई सबै छरछिमेकीहरू बजैको सेवा गर्ने नातिनीका रूपमा चिनाउँथे । वि. सं. २०२१ मा भागीरथीकी हजुरआमाको निधन भयो जुनवेला उनी १६ वर्षकी थिइन् । यस घटनाले उनको किशोर मानसिकतामा ज्यादै ठूलो चोट पुऱ्यायो । हजुरआमाको निधनपछि भागीरथीले आफ्ना आमा, बाबु र दाजुभाइ हुँदाहुँदै पनि एक्लो अनुभव गर्न थालिन् ।^३

भागीरथीमा सानै उमेरदेखि धर्म-कर्ममा रुचि थियो । त्यसैले उनी सधैंजसो साथीहरूसँग मिलेर मान्दिरमा पूजा गर्न जाने गर्थिन् । उनी सानैदेखि आफ्नो काममा अत्यन्त लगनशील थिइन् । पढाइप्रति पनि उनी उत्तिकै ध्यान दिन्थिन् । यिनै गुणहरूले

३ भागीरथी श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

४ ऐजन ।

गर्दा आफ्नो परिवार र छरछिमेकमा समेत उनी सानैदेखि एउटी आदर्श बालिकाका रूपमा परिचित थिइन्।^५

^५ ऐजन ।

२.३ शिक्षा

भागीरथी श्रेष्ठले विद्यालय शिक्षा आफ्नो घर नजिकैको विद्यालयमा समापन गरिन् भने उनलाई सुरुमा अक्षर चिनाउने काम आफ्नै छिमेकमा रहेको भैले सूर्य भन्ने व्यक्तिबाट भएको थियो।^६

तत्कालीन नेपाली समाजमा छोरीलाई शिक्षा, दीक्षा दिनुहुन्न भन्ने धारणा विद्यमान रहे तापनि भागीरथीले पढाइका निम्ति कठिनाई भोग्नुपरेन कारण उनका पिता रिडी बजारका प्रसिद्ध शिक्षाप्रेमी, परोपकारी र समाजसेवीका रूपमा परिचित थिए। फलतः भागीरथीले सानै उमेरदेखि नियमित रूपमा विद्यालय शिक्षा प्राप्त गर्ने सुविधा पाएकी थिइन्। गुल्मीको रिडी हाइस्कूलबाट भागीरथीले वि.सं २०२२ सालमा एस. एल. सी. उत्तीर्ण गरिन्। एस. एल. सी उत्तीर्णपछि तीव्र चाहना हुँदाहुँदै पनि भागीरथीले उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने सुअवसरबाट एकवर्ष वञ्चित हुनु पर्यो, कारण त्यससमयमा रिडी बजारमा कलेजको स्थापना भएको थिएन। हुर्केकी छोरीलाई अध्ययनको लागि अन्यत्र टाढा पठाउन आमा, बुबालाई व्यावहारिक कठिनाई थियो।^७ अन्ततः उनी उच्चशिक्षाको अभिलाशा पूरागर्न २०२४ सालमा काठमाडौँ आइन् र पद्मकन्या कलेजमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको नियमित छात्राको रूपमा भर्ना भई अध्ययन गर्न थालिन्। उक्त कलेजबाट भागीरथीले प्रवीणता प्रमाणपत्र तह द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरिन्। त्यही साल उनी वैवाहिक जीवनमा आबद्ध भइन्। विवाहपछि श्रीमान्सँगै बस्नुपरेका कारण दुई वर्षसम्म उनको पढाइ अवरुद्ध भयो। वि.सं. २०२८ सालमा श्रीमान्को काठमाडौँमा सरुवा भएपछि उनी पुनः पद्मकन्या कलेजमा स्नातक तहमा भर्ना भई पढ्न थाले पनि परिवारिक असुविधाका कारण उनले त्यससमयमा स्नातकतहको पढाइ पूरा गर्न सकिनन्। पछि वि.सं. २०३६ सालमा प्राइभेट परीक्षामा सामेल भई उनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट स्नातक तह तेस्रो श्रेणीमा उत्तीर्ण गरिन्।^८

६ ऐजन।

७ ऐजन।

८ ऐजन।

२.४ वैवाहिक जीवन

जन्म, विवाह र मृत्यु मानव जीवनका तीनवटा महत्वपूर्ण घटनाहरू हुन् । २००५ साल भदौ १७ गते यस धर्तीमा पाइला टेकेकी भागीरथीको विवाह भने २१ वर्षको उमेरमा २०२६ साल मंसिर ९ गते पाल्पा भैरवस्थान निवासी दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठसँग हिन्दुपरम्पराअनुसार सम्पन्न भयो । गरिब भए पनि आफ्नो पति शिक्षित र दयालु हुन् भन्ने चाहना राख्ने भागीरथीले वास्तविक जीवनमा पनि आफूले चाहे जस्तो पति पाएकी थिइन् । भूमिसुधार कार्यालयमा जागिरे श्रीमान्बाट भागीरथीले यथेष्ट मात्रामा प्रेम प्राप्त गरेकाले पारिवारिक जीवनमा कुनै दुःख भोग्नुपरेन । श्रीमान् राजनीतिशास्त्रमा एम.ए. हुनाका साथै र आफू पनि शिक्षित भएकी हुँनाले यी दुई पति पत्नीबीच आपसमा दुःखसुख बुझ्न सक्ने परिवेश थियो । फलस्वरूप भागीरथीका जीवनमा कहिल्यै अशान्ति र मनमुटाव भएन । विवाहपछि श्रीमान्सँग एकलै बस्नुपर्ने भएकाले घरका अन्य सदस्यसँग उनको सम्बन्ध निकट हुन पाएन, न त सासू, ससुराको कडा दुर्व्यवहार नै सहनुप्यो ।^९ दुई छोरा संजीव र रंजीव तथा एकछोरी रीमाकी आमा तथा तीन नातिनीहरूकी हजुरआमा भागीरथीको वैवाहिक जीवन सुखपूर्ण बितिरहेको घरपरिवारबाट भागीरथीले सधैं माया पाउँदै आएकी छिन् ।^{१०}

२.५ पेसा/व्यवसाय

भागीरथी श्रेष्ठका श्रीमान्को विभिन्न ठाउँमा सरुवा हुँदा पनि श्रीमान् सँगसँगै जानुपर्ने बाध्यता थियो । विवाहपछि २०३० सालमा श्रीमान् स्याङ्जा जिल्लामा बसेका बखत स्याङ्जा माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन कार्य गर्न थालेकी थिइन् । त्यसैबेला वि.सं २०३४ सालमा श्रीमान्ले आफ्नो जागिरबाट अवकास लिएपछि बाध्यताबस भागीरथीले पनि उक्त अध्यापन कार्य छाडेर श्रीमान्सँग भैरहवाको ठुटेपीपल माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन कार्य गर्न थालिन् । भैरहवामा पनि उनको बसाइँ त्यति लामो

९ ऐजन ।

१० ऐजन ।

भएन । २०३६ को श्रावण महिनामा भागीरथी कान्छो छोरालाई साथमा लिई काठमाडौं आइन् र सामाजिक सेवा समन्वय परिषद्मा दुई वर्ष जति काम गरी उनले वि.सं. २०३८ सालदेखि तारागाउँ विकास समितिमा पाचौं तहको स्थायी कर्मचारीको रूपमा सेवा गर्न थालिन् । त्यहाँ उनले दस वर्ष काम गरेरपछि वि.सं. २०४८ सालमा पदोन्नति पनि भयो । त्यसपछि उनले तारा गाउँ विकास समितिमै छैटौं तहको कर्मचारीको रूपमा दुईवर्ष सेवा गरिन् । त्यहाँबाट पनि अवकाश लिदै उनले पसल थापेर स्वतन्त्र रूपमा जीविका चलाइन् । यसरी भागीरथीश्रेष्ठले जीविकाका क्रममा शिक्षण व्यवसाय तथा प्रशासनसँग पनि संलग्न भइन् तापनि प्रशासनिक क्षेत्रमै उनले लामोसमय व्यतीत गरिन् । हाल उनी गृहणीको रूपमा रहेको पाइन्छ ।^{११}

२.६ भ्रमण

भागीरथीश्रेष्ठले नेपालभित्र र नेपाल बाहिरका धेरै स्थलहरूको भ्रमण गरेको पाइन्छ । उनले नेपालका महाकाली राप्ती र लुम्बिनीका धेरै जिल्लाहरूका भ्रमण गरेकी छिन् । श्रीमान्को जागिर सुरुवा भएपछि आफू पनि श्रीमान्सँग रहनुपर्ने हुँदा उनले यी जिल्लाहरूको भ्रमण गर्ने अवसर पाएकी थिइन् । साथै कतिपय जिल्ला उनले विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रममा भाग लिन जाँदा भ्रमण गरेकी थिइन् । उनले पर्यटकको रूपमा भारतका उत्तराञ्चल, दार्जीलिङ, सिक्किम , डिल्ली, लखनाउ बनारस आदि ठाउँहरूको पनि भ्रमण गरेकी छिन् ।^{१२}

२.७ भागीरथी श्रेष्ठको व्यक्तित्व

भागीरथीश्रेष्ठ लगभग सवा पाँच फुट उचाइ तथा सामान्य गहुँगोरो वर्णको अनुहार भएकी भट्टहेर्दा शान्त प्रकृतिकी देखिन्छिन् । बोलचालका दृष्टिकोणले उनी आवश्यक कुराकानी मात्र गर्न रुचाउँछिन् । सरल तथा मिष्टभाषी स्वभाव भए तापनि वाह्य रूपाकृतिलाई हेर्दा उनी सधैं कुनै न कुनै कुराले उनी असन्तुष्ट रहेको जस्तो

११ ऐजन ।

१२ ऐजन ।

देखिन्छन् । पुरुष प्रधान समाजमा नारीले भोग्नुपर्ने कठिनाई तथा आफू नारीहुँनाको कारण पुरुषसरह अगाडि बढ्न नसक्नु नै उनको असन्तुष्टिको कारण देखिन्छ । उनमा आफूले आँटेको काम पूरागरिछाड्ने दृढ संकल्प रहेको देखिन्छ । जीवनको ६२ औं वसन्त पार गरिसकेकी भागीरथी स्वस्थ छिन् । उनी आफ्नो पारिवारिक दायित्वसमेत सम्हाल्दै साहित्य साधनामा निरन्तर संलग्न रहदै आएकी छिन् ।^{१३}

२.७.१ आन्तरिक व्यक्तित्व

भागीरथी श्रेष्ठले आफ्नो विगत जीवनमा सम्पन्न गर्दै आएका विभिन्न कार्यहरूबाट उनमा बहुआयामिक व्यक्तित्व देखिन्छ । उनले पाएको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक शैक्षिक तथा साहित्यिक परिवेशले उनको व्यक्तित्व निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । यस अध्यायमा भागीरथी श्रेष्ठको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूको पनि अध्ययन गरिएको छ ।

२.७.१.१ साहित्यकार व्यक्तित्व

भागीरथीश्रेष्ठ आधुनिक नेपाली कथाको समसामयिक धाराकी एक अग्रणी नारी प्रतिभा हुन् । वि.सं. २०२३ सालमा (रुरु) पत्रिकामा 'प्रबल' इच्छा कथा प्रकाशन भएपछि उनको कथायात्राको आरम्भ हुन्छ ।^{१४} हालसम्म भागीरथीको छवटा कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । उनका प्रकाशित कथा सङ्ग्रहहरू क्रमशः (२०४२), मोहदंश (२०४३), रंगीन पोखरी (२०५०), विभ्रम (२०५०), भूमिगत (२०६२) र रातो गुलाफ (२०६६) हुन् । उनका कथाहरूमा नारी ससस्यालाई विषयवस्तु बनाइएको पाइन्छ । उनका कथाहरूले सामाजिक यथार्थवाद र नारीवादलाई आत्मसात् गरेका छन् । कथामा नारी पात्रको प्रयोग अधिकांशरूपमा भएको पाइन्छ भने नारी विद्रोह, नारी संघर्ष, नारी अस्मितालाई चर्को रूपमा आवाज दिएको पाइन्छ । साथै उनका कथाहरूमा मानवीय पीडा, दुःख भोगाइको सजीवचित्रण पाउन सकिन्छ । यसरी हेर्दा उनका कथा सामाजिक,

१३ हेमकुमार गौतम, पूर्ववत्, पृ. २४ ।

१४ भागीरथी श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

प्रेम सम्बन्धी र यौनमूलक रहेका छन् । तसर्थ भागीरथीश्रेष्ठका विविध व्यक्तित्वहरूमध्ये कथाकार व्यक्तित्व प्रमुख रूपमा रहेको छ । जसले उनलाई सफल र चर्चित बनाएको देखिन्छ ।

२.७.१.२ उपन्यासकार व्यक्तित्व

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये उपन्यास एक प्रमुख र लोकप्रिय विधा मानिन्छ । भागीरथीले यस विधामा पनि कलम चलाएकी छिन् । उनका दुईवटा उपन्यास प्रकाशित छन् : मालती (२०३४) र यस्तो एउटा आकाश (२०४६) । वास्तवमा मालती उपन्यासबाट यिनले साहित्यिक क्षेत्रमा अगाडि बढ्ने मौका पाइन् । मालती सामन्तीप्रथा विरोधी उपन्यास हो^{१५} जुन सत्य घटनमा आधारित छ ।^{१५} त्यसर्थ के भन्न सकिन्छ भने भागीरथीश्रेष्ठ एक उपन्यासकार पनि हुन् ।

२.७.१.३ कवि व्यक्तित्व

भागीरथी श्रेष्ठ एक कवि पनि हुन् । विशेषगरी वि.सं. २०२८ सालदेखि २०४८ सालसम्म कवितामा उनको कलम सशक्त रूपमा चलेको पाइन्छ । उनका विभिन्न कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । विद्रोह (२०२८ प्रकाशित सुस्केरा पत्रिका) हिमालको फेदमा सलबलाएका किराहरू (२०३४) नवकुञ्ज (२०३५), हुर्के मेरा बालकहरू (२०३४), म रणचण्डी हुँ, (२०३६) दुलही (२०३७) र सत्य (२०३९) परेवा रित्तिसकेका छन्, यसरी विश्वास टुक्रिन्छ (२०४८), रित्ता गाग्रीहरू (२०४८) आदि उनका कविताहरू हुन् । उनका कवितामा समसामयिक विषयवस्तु पाउन सकिन्छ^१ जसमा आजका मान्छेको मानसिक कुण्ठा, प्रेमको विविधरूप, लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध अर्थात् आकर्षण, विकर्षण र घातप्रतिघात, गरिब र धनी बीचको सामाजिक परिवेश,

१५ लक्ष्मी घिमिरे, मालती उपन्यासको कृतिगत अध्ययन, (त्रि.वि. पद्मकन्या क्याम्पस, स्नातक तह तृतीय वर्ष अप्रकाशित शोधपत्र), पृ.१३ ।

सासू र बुहारीबीचको भगडा गरिबी र दुर्दशा, पीडा, सपना समस्या आदिलाई चित्रण गरिएको छ । यसैले के भन्न सकिन्छ भने भागीरथीश्रेष्ठ एक कवि पनि हुन् ।^{१६}

२.७.१.४ निबन्धकार व्यक्तित्व

भागीरथीश्रेष्ठले कथा, उपन्यास, कविताका साथै निबन्धहरू पनि लेखेकी छिन् । उनको उपस्थिति साहित्यका अन्य विधामा भन्दा निबन्धमा कम नै देखिन्छ । उनका निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । जसमध्ये पहिलो निबन्ध समाजमा साहित्यको भूमिका (२०२३) रहेको छ । आत्मविश्वासको पहिलो क्षण छोरीप्रतिको धारणा, मेरो पहिलो विद्रोह, दाइजो र नेपाली मानसिकता, मेरो बाल्यकाल अतीतको नेपथ्यबाट आदि उनका निबन्धहरू हुन् ।^{१७}

२.७.१.५ गायक व्यक्तित्व

भागीरथीश्रेष्ठमा गायक व्यक्तित्व पनि रहेको देखिन्छ । उनका गीतहरू रेडियो नेपालबाट प्रसारण नभए तापनि गाउँ, पाखामा मुखरित भएको पाइन्छ, विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा गीत गाएर स्रोतालाई मन्त्रमुग्ध पार्ने गरेको तथ्य आज पनि उनका समकालीनहरू बताउँछन् ।^{१८}

२.७.१.६ सम्पादक व्यक्तित्व

भागीरथीश्रेष्ठ सम्पादक व्यक्तित्वका रूपमा पनि परिचित छिन् । उनले वि.सं. २०२३ सालमा रिडी हाइस्कूलको मुखपत्र 'रुरु' पत्रिकाको सम्पादक मण्डलमा रहेर पत्रिका सम्पादक कार्य थालेकी थिइन् । त्यसपछि भागीरथीले वि.सं. २०२४ -२०२५ सालतिर 'कस्तूरी' पत्रिकाको सम्पादक मण्डलको सदस्यका रूपमा काम गरेकी थिइन् भने वि.सं. २०३१ सालमा 'मिमिरे' पत्रिकामा प्रकाशित कथाहरूको सम्पादन पनि भागीरथीले नै

१६ भागीरथीबाट प्राप्त जानकारी ।

१७ ऐजन ।

१८ ऐजन ।

गरेको पाइन्छ । साथै उनले बुटवलबाट प्रकाशित 'पाल्पाली दर्पण' पत्रिकाको सम्पादक मण्डलको सदस्यका रूपमा पनि काम गरेकी थिइन् ।^{१९}

२.७.१.७ भूमिका लेखन व्यक्तित्व

भागीरथीश्रेष्ठका व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरूमध्ये भूमिका लेखक व्यक्तित्व पनि एक हो । उनले विभिन्न कथासङ्ग्रह, गीत तथा कविता सङ्ग्रहमा भूमिका लेखेकी छिन् । उनले भूमिका लेखेका कृतिहरूका नवीना श्रेष्ठको कथा सङ्ग्रह 'बाडिएका सपनाहरू' छिन्नलताको 'गीत सङ्ग्रह' कविता भट्टराईको 'मेरा काँडेभाडको यात्रा' (बायोग्राफी), सुस्मिता नेपालको उपन्यास 'मेरा छातीका कोलाजहरू' किरण पाण्डेको कविता सङ्ग्रह, आदि पढ्छन् । यसर्थ भागीरथीश्रेष्ठमा भूमिका लेखक व्यक्तित्व पनि रहेको स्पष्ट थाहा हुन्छ ।^{२०}

२.७.१.८ अनुवाद व्यक्तित्व

भागीरथीश्रेष्ठमा अनुवाद व्यक्तित्व पनि रहेको छ । उनले भारतीय साहित्यकार श्री हिमांशु जोशीद्वारा लिखित बहुचर्चित हिन्दी उपन्यास 'कगारकी आग' लाई नेपाली भाषामा (अग्निपर्व) अनुवाद गरेकी छिन् ।^{२१} अनुवाद अत्यन्त स्तरीय छ । जसले नेपाली साहित्यको समृद्धिमा केही योगदान पुऱ्याएको छ । यसर्थ भागीरथीश्रेष्ठका विभिन्न व्यक्तित्वहरूमध्ये अनुवाद व्यक्तित्व पनि एक हो ।

२.७.१.९ साहित्येतर व्यक्तित्व

भागीरथी श्रेष्ठको साहित्येतर व्यक्तित्वले पनि यो राष्ट्रको उन्नति र प्रगतिमा ठूलो टेवा प्रदान गरेको छ ।

१९ ऐजन ।

२० ऐजन ।

२१ ऐजन ।

२.७.१.१० समाजसेवी व्यक्तित्व

भागीरथीमा समाजसेवी व्यक्तित्व पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । सानै उमेरदेखि नै उनले आफूलाई समाजसेवी महिलाको रूपमा क्रियाशील तुल्याउँदै आएकी हुन् । वि.सं. २०१५ सालमा कुशल नृत्य प्रदर्शन गरी श्री ५ महेन्द्रबाट रु १००० बक्सिस पाएपछि त्यो सम्पूर्ण रकम उनले आफूले अध्ययन गरेको विद्यालयलाई अनुदान दिएकी थिइन् । विद्यालयमा पढ्दा आफ्नो विद्यालयको भौतिक विकासको लागि गाउँगाउँमा नृत्य, गीत, नाटक प्रदर्शन गरी अर्थ सङ्कलन गर्ने कार्यमा पनि उनी सक्रिय रहेकी थिइन् ।^{२२}

वि.सं २०२३ सालमा गुम्मी जिल्लामा संगठित महिला संघको उपाध्यक्षका रूपमा रही भागीरथीले एक वर्षसम्म उक्त संघका विभिन्न कार्यक्रममा सक्रिय रूपमा सहयोग पुर्याएकी थिइन् । वि.सं. २०२३ सालमा उनी रुरु गाउँमा पंचायतकी सदस्य पनि बन्न पुगिन् । यसै क्रममा गाउँमा सञ्चालित प्रौढ शिक्षा कार्यक्रमसँग सम्बद्ध रहेर भागीरथीले ग्रामीण प्रौढहरूलाई साक्षर बनाउन पनि भूमिका खेलेकी थिइन् । वि.सं. २०३४-२०३५ सालमा भैरहवामा रहँदा नारी शिल्पकलाकी सचिव भइन् । उनले नारीहरूलाई लुगा सिलाउने, स्वीटर बुन्ने, भाषण गर्न सिकाउने, नारी मुक्तिका लागि उनीहरूलाई जागरूक बनाउने जस्ता कार्यहरूमा पनि सक्रियरूपमा कार्य गरेकी थिइन् । त्यसताका भैरहवामा रहँदा मोदनाथ प्रश्रित, जीवराज आश्रित, प्रदीप नेपाल आदि राजनैतिक व्यक्तित्वहरूसँगको सम्पर्कले गर्दा उनमा सामान्यरूपमा राजनीतितर्फको रुचि पनि जागृत भएको थियो तापनि उनी कुनै पार्टी वा दल विशेषसँग आबद्ध भइनन् । यसरी समाज सेवाका क्षेत्रमा पनि भागीरथीले सानैदेखि रुचि राख्दै आएको देखिन्छ । यो पनि उनको व्यक्तित्वको महत्वपूर्ण पाटो हो ।

२.७.१.११ शिक्षक व्यक्तित्व

भागीरथी श्रेष्ठ एक कुशल शिक्षक पनि थिइन् । वि.सं. २०३० देखि २०३४ सालसम्म स्याङ्जा हाइस्कूलमा अध्यापिका भएर उनले चारवर्षसम्म शैक्षिक सेवा पुर्याएकी थिइन् । श्रीमान्ले जागिरबाट अवकाश लिएर भैरहवा गएपछि उनले सो

२२ ऐजन ।

अध्यापन पेसा त्यागनुपरेको थियो । त्यसपछि वि.सं. २०३५ सालमा उनले पुनः भैरहवाको ठुटेपीपल स्कूलमा अध्यापन कार्य गर्न थालिन् । त्यहाँ पनि उनको बसाइँ त्यति लामो भएन । केही समयपछि भागीरथीको परिवार भैरहवा छाडेर काठमाडौँ आयो र उनले यो पेसालाई छोड्नुपयो ।^{२४} तर पनि के भन्न सकिन्छ, भने भागीरथी एक कुशल शिक्षिका थिइन् र उनका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूमध्ये शिक्षक व्यक्तित्व पनि एक हो ।

२.७.१.१२ प्रेरक व्यक्तित्व

भागीरथी श्रेष्ठको जीवन वृत्तको अध्ययनले कुनै पनि मानिसलाई धेरै सन्देश दिन सक्छ । जीवनमा केही गर्न चाहने मानिसको लागि उनी प्रेरणाकी श्रोत हुन् । कुनै पनि मानिस परिश्रमी र लगनशील भएर आफूलाई मन परेको क्षेत्रमा निरन्तर काम गरिरह्यो भने उसले अवश्य पनि सफलताको शिखर चुम्न सक्नेछ, भन्ने प्रेरणा भागीरथी श्रेष्ठको जीवनबाट लिन सकिन्छ । जीवन जीविकाका सिलसिलामा शिक्षण, प्रशासन, व्यापार आदि विविध क्षेत्रमा संलग्न भएकी भागीरथीले निरन्तररूपमा साहित्यको आख्यान विधारमा कलम चलाएर सफलता प्राप्त गरेकी छिन् । उनका कथा उपन्यासहरू धेरै स्तरीय, पठनीय र प्रेरणादायी छन् । आफ्नो साहित्यिक बाटोमा आएका विविध बाधा र व्यवधानलाई हटाउँदै अगाडि बढिरहिन् । त्यसैले भागीरथीमा प्रेरक व्यक्तित्व समाहित छ भनेर मान्न सकिन्छ ।

२.८ सम्मान पुरस्कार

भागीरथीश्रेष्ठले नेपालीसाहित्यको आख्यान विधामा महत्वपूर्ण योगदान दिएकी छिन् । हाल सम्म उनका छवटा कथा सङ्ग्रह र दुईवटा उपन्यास प्रकाशित छन् । निरन्तर साहित्य सिर्जनामा लागेर नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा अमूल्य योगदान दिएवापत भागीरथीश्रेष्ठलाई विभिन्न मान, सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गरिएको छ ।^{२५} उनले प्राप्त गरेका पुरस्कार यस प्रकार छन् :

- क) केशवलाल वाँख शिरिया पुरस्कार -२०६६,
- ख) निर्मलादेवी साहित्य पुरस्कार -२०६५,

२४ ऐजन ।

२५ ऐजन ।

- ग) मानचित्र संचार समूहबाट सम्मान -२०६५,
- घ) गरिमा पुरस्कार -२०६४,
- ङ) लुम्बिनी अञ्चलस्तरीय साहित्य सम्मेलनमा गद्यतर्फ स्वर्णपदक -२०२३,
- च) पारिजात स्मृति साहित्य मितेरी सम्मान -२०६२,
- छ) बुकफिल्ड इन्टरनेसनल कलेजबाट सम्मान -२०६२,
- ज) कुमारी साहित्य प्रतिष्ठानबाट मायाको चिनो -२०६१,
- झ) शंकर कोइराला स्मृति पुरस्कार -२०५९,
- ञ) राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार -२०५६,
- ट) नुरगंगा प्रतिभा पुरस्कार -२०५७,
- ठ) वाङमय प्रज्ञा प्रतिष्ठान पाल्पा, प्रतिभा सम्मानपत्र -२०५२,
- ड) मैनाली कथा पुरस्कार -२०४८,
- ढ) सर्वोत्तम टेलिफिल्म पुरस्कार -२०४८,
- ण) रत्नश्री सुवर्ण पदक -२०४३ ।

२.९ निष्कर्ष

भागीरथीश्रेष्ठ नेपाली साहित्यमा एक अत्यन्त प्रतिभाशाली र गरिमामय व्यक्तित्वको नाम हो । वि.सं. २००५ साल भदौ १७ गते लुम्बिनी अञ्चलको गुल्मी जिल्लामा पर्ने रिडीबजारमा जन्मिएकी साहित्यकार भागीरथीका दुईवटा उपन्यास छवटा कथासङ्ग्रह र एउटा बालकथा सङ्ग्रह 'स्वावलम्बन' हालसम्म प्रकाशित कृतिहरू हुन् । जीवन जिउने क्रममा अध्यापिका, समाजसेवी, कर्मचारी आदिको रूपमा पनि परिचित उनले साहित्यमा अविरलरूपले कलम चलाएर नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा अमूल्य गुण लगाएकी छिन् । आफ्नो साहित्यिक यात्रामा तेर्सिएका विभिन्न बाधा र अपट्याराहरूसँग मुकविला गर्दै उनले निर्माणगरेको साहित्यिक व्यक्तित्व नेपाली साहित्यको इतिहासमा राम्ररी अङ्गित भइसकेको छ । नेपाल तथा भारतका विभिन्न ठाउँहरू भ्रमण गरेकी भागीरथीको साहित्यिक यात्रा वि.सं. २०२३ सालमा 'रु'

पत्रिकामा 'प्रबल इच्छा' नामक कथाको प्रकाशन सँगै सुरु भएको हो । उनले कथा तथा उपन्यासका अतिरिक्त कविता, निबन्ध, गीतजस्ता साहित्यका अन्य विधामा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । उनका निबन्ध तथा कविताहरू विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् । त्यति मात्रै हैन भागीरथी श्रेष्ठले विभिन्न स्रष्टाहरूका कृतिमा भूमिका पनि, लेखेकी छिन् । भारतीय साहित्यकार हिमांशु जोशीको 'कगारकी आग' उपन्यासको (अग्निपर्व' नेपालीमा अनुवाद पनि भागीरथी श्रेष्ठले नै गरेको पाइन्छ । उनले विभिन्न पत्रपत्रिकाको सम्पादन पनि गरेकी छिन् । उनका यी विविध योगदानहरूको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै विभिन्न संस्थाहरूले भागीरथीलाई विभिन्न मान, सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गरेका छन् । आगामी दिनहरूमा पनि उनको कलम साहित्यमा निरन्तर चलिरहेछ र राम्रा राम्रा कृतिहरू प्रकाशन हुनेछन् भन्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

अध्याय - तीन

कथा सिद्धान्त र नेपाली कथाको विकासक्रम

३. परिचय

संस्कृतको 'कथ' धातुमा 'अ' प्रत्यय लागि 'कथ' बनेपछि, 'आ' प्रत्यय लागि कथा शब्द बन्दछ, जसले एक प्रकारको साहित्यिक रचनालाई बुझाउने गर्छ। कथा शब्दको अर्थ युग र परम्परा अनुसार निर्धारित हुँदैआएको पाइन्छ। कथाको अर्थलाई पहिल्याउने क्रममा अलिखितरूपमा विद्यमान लोककथासम्म पुगनुपर्ने हुन्छ। मानव सभ्यताको सुरुवातसँगै मान्छेले पीडा र खुसीहरूलाई आफन्तहरू माझमा प्रकट गर्दै गयो। सभ्यताको विकाससँगसँगै संसारमा लोककथा, वैदिक कथा ब्राम्हणग्रन्थकथा, औपनिषदिक कथा, उत्तरवैदिक कथा, पौराणिक कथा, नीतिकथा, मनोरञ्जनात्मक र रोमान्सेली कथा, अतिकल्पनात्मक कथा र आधुनिक कथाहरूको प्रादुर्भाव हुँदै गएको हो। वर्तमान सन्दर्भमा कथा भन्नाले आधुनिक कथा भन्ने बुझिन्छ। यस प्रकारको कथाको प्रारम्भ इश्वरीको १९ औं शताब्दीमा एड्गर एलेन पोले गरेका हुन्। पूर्वीय वाङ्मयमा कथाको बीज विक्रमको लगभग पच्चीस सय वर्षपूर्व ऋग्वेदमा पाइने यमयमीको कथा, माधवी र गालवको कथाहरूमा पाइन्छ। यसपछि ब्राम्हण ग्रन्थ र उपनिषद्का साथै रामायण र महाभारत, वैदिकग्रन्थमा वर्णन भएका जातक कथाहरू, संस्कृतमा पञ्चतन्त्र र हितोपदेशका कथाहरू आदिलाई अर्को चरणका रूपमा लिन सकिन्छ। यस्तै पश्चिममा पनि कथाको इतिहास वाङ्मयको इतिहाससँगै प्रारम्भ भएको मानिन्छ। पश्चिममा कथा परम्पराको सर्वप्राचीन नमूना इजिप्टको दुई दाजु भाइ (ई.पु. ३००-४०० बीच) लाई मानिन्छ। क्राइस्टको २५ सय वर्षभन्दा पनि पूर्वविकसित मिश्रको

सम्यतासँग सम्बन्धित जादुगरको कथा आधार ग्रन्थ ओल्ड टेष्टामेन्ट र क्रिस्तानीहरूको धार्मिक ग्रन्थ 'न्यु टेष्टामेन्ट' अख्यानका प्रारम्भिक उदाहरण हुन्। यसपछि ईशाको हजारवर्ष पूर्वतिर पाइएको होमरको इलियड र ओडिसी लगाएत ईशापूर्व तेस्रो र चौथो शताब्दीतिर सुकरात, प्लेटो र अरस्तुका संवाद, सूक्ति र उपदेशहरू, विचार र टिप्पणीहरू यसकालका अन्य उदाहरणहरू हुन्। ईशाको आरम्भतिर ग्रीस र रोममा प्रचलित इसपनीतिकथा भर्जिलको एनिड दाँतेको डिभाइन कमेडियन', बोकचोको 'डेक्का सटोन' यस क्षेत्रका उल्लेखनीय ग्रन्थहरू हुन्। कथाले साहित्यको एउटा स्वतन्त्र विधाको रूपमा मान्यता पाएको भने निकै पछि मात्रै हो। यसको प्रयोग जर्मनी, फ्रान्स, रूस, अमेरिका, आदि देशमा उन्नाइसौं शताब्दीदेखि हुन थालेको हो। १९औं शताब्दीपछि विश्वसाहित्यमा आख्यान साहित्यअन्तर्गतको एक प्रमुख विधाको रूपमा कथाले आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउन सकेको देखिन्छ।

३.१ कथाको परिभाषा

साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये कथा एक प्रमुख र लोकप्रिय विधा मानिन्छ। यसको साहित्यिक रूपको उदय १९औं शताब्दीमा पश्चिमी जगत्मा भएको हो तर अहिले यसको प्रभाव पूर्वीय पाश्चात्य सबै देशहरूमा व्यापकरूपमा रहेको पाइन्छ। कथाको परिभाषा गर्ने क्रममा अनेक दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। सर्वप्रथम यहाँ विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका विभिन्न परिभाषाहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ :

३.१.१ पश्चिमी साहित्यकारहरूका दृष्टिमा कथा

लघुकथा यस्तो कथा विधा हो, जो एक बसाइँमा पढिसकिन्छ। जसमा पाठकमा एउटै प्रभाव उत्पन्न गर्न अरू सबै कुराको परित्याग गरिएको हुन्छ। जो आफैँमा पूर्णहुन्छ।^१

-एडगर एलेन पो

बीस मिनेटमा पढिसकिने कुनै पनि सङ्क्षिप्त आख्यान लघुकथा हो।^२ -एच्. जी. वेल्स

१ केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, (ललितपुर साभा प्रकाशन, २०५९), पृ.१२०।

लघुकथा एउटा यस्तो कथा हुनुपर्छ, जो विषयहरूको तथ्य तालिका होस्, घटना र दुर्घटनाले भरिएको होस्, गतिमय होस् र जो कौतूहल वा सन्देहको सहायताले अप्रत्याशित ढंगले विकसित हुँदै पराकाष्ठामा पुगेर चित्तबुझ्दो पाराले टुंगिएको होस्।^३

-ह्यु पो

कथा कुनै एक चरित्रको जीवनको कुनै एक मार्मिक प्रसङ्गको नाटकीय रूपमा गरिएको प्रस्तुतीकरण हो।^४

- जे. डब्ल्यु

३.१.२ पूर्वीय चिन्तकहरूका दृष्टिमा कथा

सत्यम्, शिवम्, र सुन्दरमलाई अभिव्यक्त गर्ने आख्यान नै कथा हो।^५

महाभारत

सत्य घटनामा आधारित आख्यान कथा हो।^६

भामह

धर्मशास्त्र अर्थशास्त्र र इतिहासमा आधारित आख्यानत्मक रचना कथा हो।^७

कौटिल्य

३.१.३ हिन्दी साहित्यकारहरूका दृष्टिमा कथा:-

कहानी सङ्गत वा अन्योलमा परेका पात्रहरूको कलात्मक वर्णन हो, जसको कुनै निश्चित परिणाम होस्।^८

-इलाचन्द्र जोशी

२ ऐजन ।

३ ऐजन ।

४ ऐजन ।

५ भोजराज हुँले र दुर्गाप्रसाद दाहाल, 'नेपाली कथा र उपन्यास' (काठमाडौं, एम.के.पब्लिसर्स २०५७), पृ.२ ।

६ ऐजन ।

७ देवीप्रसाद गौतम, नेपाली कथा (नवीन प्रकाशन, २०५४), पृ.४ ।

८ केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत् ।

जीवनको स्थिति, विशेषतः रागात्मक चित्रण नै कहानी हो ।^९

-भगवतीप्रसाद वाजपेयी

लघुकथा एक स्वतः पूर्ण रचना हो , जसमा एक तथ्य वा प्रभावलाई अग्रसर गर्ने व्यक्ति केन्द्रित घटना वा घटनाहरूको आवश्यक उत्थान पतन र मोडको साथै पात्रहरूको चरित्रमाथि प्रकाश पार्ने वर्णन होस् ।

-गुलाव राय

आधुनिक साहित्यको कहानी एक विकसित, कलात्मक रूप, जसमा लेखक कल्पनाशक्तिको सहायताले कमसेकम पात्रहरू र चरित्रहरूद्वारा कमसेकम घटनाहरू र प्रसङ्गहरूको सहयोगले मनोवाञ्छित कथानक, चरित्र, वातावरण, दृश्य अथवा प्रभाव सृष्टि गर्छ ।^{११}

-कृष्णलाल

३.१.४ नेपाली साहित्यकारहरूका दृष्टिमा कथा

छोटो किस्सा एउटा सानो आँखीभ्याल हो, जहाँबाट एउटा सानो संसार चिहाइन्छ । थोरैमा मीठो र भरिलो हुनु यसको बानी हो ।यो पनि एउटा संसार हो र महान् संसार हो ।^{१२}

-महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

जीवनमा आइपरेका घटनाहरूको स्मृति नै कथा हो ।^{१३}

-कथाकार गोविन्द गोठाले

यो (कथा) जीवनको एकस्थलीय किंवा एकांशीय परिचय दिने वस्तु हो ।^{१४}

-समालोचक ईश्वर बराल

आधुनिक कथा एउटा यस्तो कला हो जसले केही मिनेट भित्रैमा पाठकको हृदयमा त्यो चिरस्थाई प्रभाव पारिसक्दछ ।^{१५}

९ ऐजन ।

११ ऐजन, पृ. १२१ ।

१२ कृष्णहरि बराल, नेत्र एटम, नेपाली कथा र उपन्यास (काठमाडौँ अक्सफोर्ड पब्लिकेशन, २०६७), पृ. ५

१३ केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १२१ ।

१४ ऐजन ।

१५ ऐजन ।

यसरी माथिका पाश्चात्य,पूर्वीय, हिन्दी तथा नेपाली साहित्यिक चिन्तकहरूले दिएका परिभाषाका आधारमा के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने लघुकथा त्यो आधुनिक आख्यान हो जसमा एउटै मुख्य घटना एउटै विशिष्ट चरित्र वा चरित्रको एउटै विशिष्ट मनोदशाको उद्घाटन गरिन्छ जसमा एउटै प्रभाव र उद्देश्य निहित हुन्छ र जो एक बसाइँमै नबिसाइकन पढिसकिन्छ ।

३.२ कथाको वर्गीकरण

कथालाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । कथालाई विषयवस्तुका आधारमा,प्रवृत्तिका आधारमा,स्रोतका आधारमा र प्रभावका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।^{१६} आधुनिक कथा साहित्य विविध विषय र शैलीसिलप लाई समाहित गर्दै गतिशील रहेको छ । एउटै कथाकारका वस्तु, विचार र प्रस्तुतिको सूक्ष्मतम भिन्नताले गर्दा विविध प्रकारमा वर्गीकृत हुन सक्छन् र अहिलको असीम कथा राशिलाई खास वर्गभित्र सीमित गर्न खोज्नु असम्भव प्रायः देखिन्छ र यस किसिमको प्रयास गर्न खोज्नु सजिलो पनि छैन तापनि अनेक आधुनिक कथा चिन्तकहरूले कथाको वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरेका छन् । यिनका प्रयासहरू गतिशील रहेका छन् ।^{१७} त्यसैले विभिन्न साहित्य चिन्तकहरूको कथाको वर्गीकरणमा एकरूपता र पूर्णता पाउन सकिन्न ।

कथालाई वर्गीकरण गर्ने आधारहरू विभिन्न भएको पाइन्छ तर एउटा वर्गीकरण अर्कोसँग मिश्रण हुने पनि अवस्था रहन्छ । यी विभिन्न आधारहरूमध्ये विषयगत आधार र उद्देश्यगत आधार हरू प्रमुख मानिन्छ । यसर्थ यहाँ कथालाई विषयगत आधारमा र उद्देश्यगत आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

३.२.१ विषयगत आधारमा

विषयगत आधारमा कथाको वर्गीकरण निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :

१६ भोजराज ढुंगेल र दुर्गाप्रसाद दाहाल, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

१७ मोहनराज शर्मा, कथाको विकास प्रक्रिया, (ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५९), पृ.८९ ।

३.२.१.१ सामाजिक कथा:- जुन कथामा समाजलाई विषय वस्तु बनाएर प्रस्तुत गरिएको हुन्छ त्यस कथालाई सामाजिक कथा भनिन्छ । सामाजिक कथामा कथाकारले समाजका मूल्य र मान्यताहरू प्रस्तुत गर्ने गर्छ । यसरी समाजका मूल्य र मान्यतालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा कथाकारले सामाजिक खराबी वा विकृतिहरूको समस्यागत दुष्परिणामहरूको आलोचना पनि गर्ने काम गर्दछ । कथाकारले समाजको पर्यवेक्षण गरेर त्यहाँ देखिएका कमीकमजोरीहरूको उल्लेख गर्नुका साथै मार्गदर्शन गर्ने कामहरू पनि गरिरहेको हुन्छ । यस क्रममा कथाकार यथार्थवादी पनि बन्न सक्छ, अथवा आदर्शवादी पनि । यी दुवैको मिश्रण हुन पनि संभव छ । यसर्थ सामाजिक कथाहरूमा समाजका धेरै पक्षहरू आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, भौगोलिक परिवेशको वस्तुपरक चित्रण हुन्छ । अथवा केवल भावुकता मात्र अभिव्यक्त पनि हुन सक्छ । सामाजिक कथाहरूमा विषयवस्तुको खोजमा इतिहास वा पुराणहरूमा समेत पुग्न नसक्ने त हैन तर पनि सामान्यतया वर्तमानप्रति यस्ता कथाकारहरूको दृष्टि गएको हुन्छ । यस दृष्टिले समाजको प्रतिबिम्ब झल्केको कथालाई सामाजिक कथा भनिन्छ ।^{१८}

३.२.१.२ मनोवैज्ञानिक कथा:- मनोवैज्ञानिक कथामा पात्रको मनको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको हुन्छ । मनोवैज्ञानिक कथाकारहरू फ्रायड, एड्लर र युङ्गस्ता मनोविश्लेषकहरूको मनोशिलेणात्मक सिद्धान्तबाट प्रभावित हुन्छन् । उनीहरूका कथामा पात्रको मनोलोकका यथार्थलाई उद्घाटन गरिएको हुन्छ । मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाले अचेतन मनको केन्द्रीयतामा यौन मनोवैज्ञानिक बिन्दु, मानवीय आचरण, कुण्ठा र असन्तोष आदिलाई अवलोकन गर्दछन् । सामान्यता: एक अंशमा मात्र, देखिने बाहिरी जीवन यस परम्पराका कथाको वर्ज्य विषय हो । यसले सधैं भित्र लुकेर रहने मानव जीवनका अरू नै अंश विश्लेषण गर्छ र उसमा प्राकृतिक र सामाजिक, अचेतन र चेतना तथा इद र अहंवृत्तिका मूल्य र मान्यताबीच द्वन्द्व प्रस्तुत गरी व्यक्तिलाई बुझ्ने र उसका मनोवैज्ञानिक रहस्यको उद्घाटन गर्ने प्रयत्न गर्दछ ।^{१९} यसअन्तरगत

१८ दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली कथा भाग ४, (ललितपुर : साझा प्रकाशन), २०५७ पृ. १४ ।

१९ मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ८९ ।

बालमनोविज्ञान, नारीमनोविज्ञान, अपराधमनोविज्ञान, यौनमनोविज्ञानसँग सम्बन्धित कथाहरू पर्दछन् ।

३.२.१.३ प्रगतिवादीकथा : सामाजिक, आर्थिक असमानताका कारण व्याप्त शोषणलाई उन्मूलन गर्ने उद्देश्य प्रगतिवादी कथाकारको हुन्छ। यस्ता कथाहरूमा समाजमा भएका सामन्तीमनोवृत्तिको घोर विरोध गरिएको हुन्छ र शोषणमा आधारित समाजव्यवस्थालाई आमूल नष्टगर्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ। प्रगतिवादी कथाकारहरू गरिबहरूप्रति सहानुभूति राख्छन्। द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका आधारमा समाजमा विद्यमान अन्तर्द्वन्द्वप्रति आफ्नो ध्यान आकृष्ट गरेर प्रगतिवादी कथाकारहरूले वर्गद्वन्द्वरहित आदर्श समाजको कल्पना गरेका हुन्छन्।^{२०}

३.२.१.४ अस्तित्ववादी कथा: यस्ता कथामा वर्तमान मानवजीवनका निस्सारताबारे चित्रण गरिएको हुन्छ। जीवनमा विसङ्गत वा स्वतन्त्रताको वकालत गर्ने र आफ्नो निर्णयको परिणाम आफैँ भोग्न तत्पर हुने पात्रको बाध्यता, जिजीविषा र पराजित अवस्था यस्ता कथामा पाइन्छ। विसङ्कतिले भरिएको संसारमा अनवरत संघर्ष गरी अस्तित्वको खोजी गर्नु र अन्त्यमा त्यसका निस्सारता प्रमाणित हुने बिडम्बना यसले स्पष्ट पार्छ। परम्परागत नैतिकता, आदर्श, सिद्धान्त, व्यवस्था अनावश्यक ठान्ने र एकलोपन, मृत्यु अर्धहीनतामा रमाउने प्रवृत्ति यसमा रहन्छ।^{२१}

३.२.१.५ ऐतिहासिक कथा: ऐतिहासिक कथा इतिहासमा घटित घटनाको पृष्ठभूमिमा संरचित हुन्छ। यस्तो कथाले वीर पुरुष वा ऐतिहासिक पुरुषको व्यक्तित्व र ऐतिहासिक घटनाको स्मरण गराउन मद्दत गर्छ। आफ्नो देशको राष्ट्रियता र देशभक्तिपूर्ण भावना पाठकमा सञ्चार गराउन ऐतिहासिक कथाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। ऐतिहासिक कथाले राष्ट्रको प्राचीन संस्कृति र सभ्यतालाई पनि उजागर गराउँछ।^{२२}

२० दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

२१ कृष्णहरि बराल, नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

२२ भोजराज हुँले र दुर्गाप्रसाद दाहाल, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

यसबाहेक कथाकारको अभीष्ट अनुरूप कथालाई राजनैतिक कथा, विज्ञान कथा, शिकार कथा आञ्चलिक कथा आदि गरी वर्गीकरण गर्न पनि सकिन्छ ।

३.२.२ उद्देश्यका आधारमा

उद्देश्यका आधारमा कथाको वर्गीकरण यस प्रकार गर्न सकिन्छ :

३.२.२.१ घटनाप्रधानकथा:- कथाको प्रत्येक संरचनात्मक एकाइमा द्वन्द्व तथा क्रियाव्यापार अथवा पात्र र घटनाको अन्योन्य क्रिया भई घटनाको क्रमिक विकास चरमोत्कर्षतिर हुने प्रक्रिया रहने भएकाले कुनै कुनै कथामा घटनाको उत्तरोत्तर श्रृङ्खला हुने गर्दछ । यस्ता कथामा घटनाअनुसार पात्रको चयन हुने हुनाले चरित्रभन्दा कथानक प्रबल हुन्छ ।

३.२.२.२ चरित्रप्रधान कथा :- चरित्रप्रधान कथाले पात्रको चरित्रलाई उद्घाटन गरेका हुन्छन् । यसमा नाटकीकरण गरेर पात्रको स्वभाव, रुचि, जीवनपद्धति, सोचाइ आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ । मनोवैज्ञानिक कथा प्रायः चरित्रप्रधान कथा हुनेगर्छन् ।

३.२.२.३ विचारप्रधान कथा: -यस्ता कथामा कथाकारको चिन्तन बौद्धिकताले स्थान पाएको हुन्छ । कथाकारले सम्पूर्ण जीवन जगत्लाई आलोचनात्मक दृष्टिले हेरेको हुन्छ । कथाकारले भावुकतालाई भन्दा चिन्तनलाई महत्व दिएको हुन्छ ।

३.२.२.४ प्रयोगवादी कथा:- परम्परागत लेखनको पूरै विपरीत नयाँ रूपाकृतिमा शिल्पगत चमत्कार प्रदर्शन गर्ने उद्देश्यले लेखिएको कथा प्रयोगवादी कहलिन्छ । यस्तो कथामा संवादै संवादको बाहुल्य पनि हुन सक्तछ, पद्यांशमिश्रित गद्यभाषा पनि हुन सक्तछ, अमूर्त अभिव्यक्तिको आग्रह पनि हुन सक्तछ, जेहोस् यहाँ नयाँ शैलीसिल्पको प्रयोग हुन्छ । नयाँ मान्यताप्रति आग्रह राख्दै विशेषतः दृश्यात्मक प्रभावको आशा राखेर विसङ्गति पूर्ण शैलीप्रति रुचि राख्नु प्रयोगवादी कथाको उद्देश्य हो ।^{२३}

३.३ कथाका तत्वहरू

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये कथा एक लोकप्रिय विधा हो । कथाको जन्म सृष्टिको प्रारम्भदेखि नै भएको हो यसैले आजको कथाको जन्म सृष्टिको प्रारम्भदेखि नै भएको हो । यसैले आजको कथाको पूर्वरूप सृष्टि जतिकै पुरानो छ । कथा साहित्यको

२३ दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली कथा भाग ४ (ललितपुर सा.प्र. २०५४), पृ. १६ ।

एकपूर्ण तथा स्वतन्त्र विधा मानिन्छ । आफैँमा स्वतन्त्र विधा भएकोले कथाको पनि आफ्नो छुट्टै विधान रहेको छ । जसरी एउटा मानवशरीर विभिन्न अंगहरूको समुच्चयबाट बनेको हुन्छ, त्यसैगरी सबल र सार्थक कथा पनि निश्चित आङ्किक समुच्चयबाट बनेको हुन्छ । कथामा रहनुपर्ने अवयवहरूलाई कथातत्व भनिन्छ । कथाको निर्माणमा विभिन्न तत्वहरूको संयोजन हुनेगर्छ । त्यसैले कथा एक यौगिक रचना हो तर कथाका तत्वहरू यति नै छुट्टै भनेर किट्टन सजिलो छैन । यसका बारेमा प्रशस्त मतमतान्तरण रहेका छन् । सर्वप्रथम कथाका तत्वहरू के के हुन् भन्नेबारेमा विभिन्न साहित्यशास्त्रीहरूले अभिव्यक्त गरेका धारणाहरूलाई अध्ययन गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । हरिप्रसाद शर्माले आफ्नो कथा सिद्धान्त र विवेचना नामक कथाको समालोचकीय ग्रन्थमा कथाका तत्वहरूका रूपमा शीर्षक, कथानक, चरित्र वा पात्र, परिवेश, विषयसूत्र, भाषाशैली उद्देश्य दृष्टिबिन्दु रहने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^{२४} त्यसैगरी नेपाली साहित्यका अर्का विद्वान् मोहनहिमांशु थापाले कथाका तत्वहरूमा कथावस्तु, चरित्रचित्रण, संवाद, भाषाशैली वातावरण र उद्देश्य हुने कुरा रहेको उल्लेख गरेका छन् ।^{२५} मोहनराज शर्माका मतमा कथाका तत्वका रूपमा कथानक वा कथावस्तु, कथा परिवेश र गति, संवाद वा कथोपकथन, कथाको उद्देश्य, शैली संरचना रहेका छन् ।^{२६} ईश्वर बरालले आफ्नो 'भ्यालबाट' कथा समालोचनात्मक ग्रन्थमा कथाका तत्वहरूमा कथानक, चरित्रको क्रियाकलाप, संघर्ष, परिवेश, कौतुहलता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।^{२७}

यसका अतिरिक्त कथाका तत्वलाई विभिन्न विद्वान्हरूले भिन्न-भिन्न किसिमले देखाउने प्रयास गरेका छन् । विद्वान्हरूको तत्वगत विभाजनमा एकरूपता पाउन देखिँदैन । यी विभिन्न विद्वान्हरूको कथाको तत्व विभाजनलाई अध्ययन गर्दा समग्ररूपमा कथाका उपकणहरूलाई यस प्रकार देखाउन सकिन्छ :-

- क) कथानक वा कथावस्तु
- ख) पात्र वा चरित्रचित्रण

२४ मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ६०-८३ ।

२५ मोहनहिमांशु थापा, साहित्य परिचय, (ललितपुर साभा प्रकाशन २०५०) पृ. १६०-१८३ ।

२६ मोहनराज शर्मा 'समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, (काठमाडौँ ने.रा.प्र. २०५५), पृ. ३८४-४४१ ।

२७ ईश्वर बराल, भ्यालबाट, (ललितपुर: साभा प्रकाशन २०५३), पृ. १८३ ।

- ग) दृष्टिबिन्दु
- घ) द्वन्द्वविधान
- ङ) परिवेश
- च) भाषा
- छ) शैली
- ज) उद्देश्य

३.३.१ कथानक वा कथावस्तु

कथामा स्पष्ट देखिने र महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा कथावस्तुलाई लिइन्छ। कथावस्तुमा घटनाको विविधता भए तापनि कार्य-कारण सम्बन्धका आधारमा प्रस्तुति हुने हुँदा क्रमबद्ध ढाँचामा उनीएको पाइन्छ। यसको निर्माणमा लेखकको विचार, उद्देश्य र युगबोधले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। कथावस्तुले पाठकलाई जिज्ञासा, उत्कण्ठा तथा कौतुहल जन्माउन सक्नुपर्छ। पाठकको मनोभावनलाई व्युँझाउन सक्ने र प्रभावकारी ढंगमा पाठकलाई आफूतिर तान्न सक्ने क्षमता कथावस्तुमा रहेको हुन्छ। घातप्रतिघात, आरोह, अवरोह र वादसंवादका क्रममा उपस्थित प्रतिक्रियालाई निर्दिष्ट उद्देश्यमा पुऱ्याउने आशयले कथामा आख्यानात्मक सूत्र जोडिएको हुन्छ। मूलतः यिनै विषयवस्तुको अन्तिम परिणति नै कथामा कथावस्तुको रूपमा चित्रित हुन पुग्दछ।

कथावस्तु प्राप्त गर्ने स्रोत विभिन्न हुन सक्छन्। मोटामोटीरूपमा कथा सामग्रीहरूको स्रोत निम्नलिखित हुन सक्छन्:

- इतिहासमा घटित घटनाहरू वा ऐतिहासिक,
- कथाकारले देखेका भोगेका र सुनेका घटनामा आधारित वा यथार्थपरक,
- नैराश्य, पलायन, वितृष्णा, अस्वीकृतजस्ता प्रवृत्तिहरू भएका अनुराग र वैराग्यको भावनालाई सामग्री मानेर लेखिएका वा रागभावमूलक,
- मानव जीवनको यथार्थ परिवेशमा निहित गुढतम रहस्यको उद्घाटनका निम्ति यथार्थ जीवनमा नपाइने घटना, पात्र र परिवेशको प्रयोग गरी लेखिएका वा

स्वैरकल्पनात्मक,^{२८}

कथानकका रैखिक र वृत्तकारीय गरी दुई किसिमका ढाँचा हुन्छन् । आदि, मध्य र अन्त्यलाईक्रमबद्ध रूपमा राखिएको कथानक रैखिक हुन्छ भने वर्तमानबाट अतीततिर फर्किएको कथानक वृत्तकारीय हुन्छ । अभागी कथा रैखिक ढाँचामा छ भने ग्याँसच्याम्बरको मृत्यु कथा वृत्तकारीय ढाँचामा रहेको छ ।^{२९} कथानको विकास आदि, मध्य र अन्त्यका रूपमा भएको हुन्छ । आदि भागमा चिनारी र संघर्ष-विकासका घटनाहरू आउँछन् । सङ्घर्षको शृङ्खला बुनिदै जाँदा कथानक चरमतिर पुग्छ, जसलाई मध्य भनिन्छ । सङ्घर्ष-हास भई कथानकको समस्या समाधानतिर पुग्न थाल्दा त्यसलाई अन्त्य भाग भनिन्छ । यसप्रकार कथानकको आदि भन्नु समस्याको सुरुवात हो भने अन्त्य भनेको समस्याको निष्कर्ष हो । कथामा कथानक सबैभन्दा महत्वपूर्ण तत्व हो । यसकै आधारमा चरित्र, परिवेश आदि चयन गरिन्छ र सम्पूर्ण कथाको रचना हुन्छ ।^{३०}

३.३.२ चरित्रचित्रण

कथाका विभिन्न तत्वहरूमध्ये चरित्रचित्रण एक प्रमुख तत्व हो । चरित्रलाई अर्को शब्दमा पात्र पनि भनिन्छ र खासखास पात्रका मुख्य व्यक्तित्वको चित्रणलाई नै कथाको चरित्रचित्रण भनिन्छ । कथामा पात्रको सम्पूर्ण व्यक्तित्वको आभाष दिने चरित्रको चित्रण गरिएको हुन्छ । कथा छोटो रचना भएकोले यसमा पात्रका सम्पूर्ण क्रियाकलापको चित्रण सम्भव हुँदैन । तसर्थ कथाका पात्रका व्यक्तित्वको एक विशेष पक्षको मात्र चित्रण गरिएको हुन्छ र त्यसैका व्यक्तित्वको एक विशेष पक्षको मात्र चित्रण गरिएको हुन्छ र त्यसैका माध्यमबाट उसको चरित्रको मुख्य विशेषता देखाइएको हुन्छ ।

कथामा प्रतिनिधिमूलक र वैयक्तिक गरी दुई थरी चरित्रको चित्रण सम्भव छ । प्रतिनिधि चरित्र भन्नाले समाजका कुनै वर्ग वा समूहको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्र भन्ने बुझिन्छ अनि वैयक्तिक चरित्र ती हुन् जसका क्रियाकलाप नितान्त व्यक्तिगत हुन्छन् र

२८ भोजराज हुँल र दुर्गाप्रसाद दाहाल, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

२९ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पृ. ८ ।

३० ऐजन, पृ. ९ ।

निनले कुनै वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । खास गरेर सामाजिक कथाको चरित्रचित्रण प्रतिनिधि मूलक र मनोवैज्ञानिक कथाको चरित्र चित्रण वैयक्तिक किसिमको हुन्छ ।

स्वभावका दृष्टिले कथामा स्थिर स्वभाव र परिवर्तनशील स्वाभाव भएका गरी दुवैथरी पात्रको चित्रण संभव छ । जुन पात्रको स्वभाव सुरुदेखि अन्त्यसम्म एकनास रहन्छ त्यस्ता पात्रलाई स्थिर स्वभाव भएका पात्र भनिन्छ भने जुन पात्रको स्वभावमा विस्तारै परिवर्तन आई कथाको प्रारम्भमा ती जस्ता देखिएका थिए कथाको अन्त्यमा त्यसभन्दा बेग्लै बनी देखापर्छन् भने त्यस्ता पात्रलाई परिवर्तनशील स्वभाव भएका पात्रभनिन्छ । कथामा कथाकारले चरित्र-चित्रणका लागि विश्लेषणात्मक र नाटकीय शैलीमध्ये कुनै एउटाको उपयोग गरेको हुन्छ । विश्लेषणात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको कथामा कथाकार स्वयंले पात्रका चरित्रको विश्लेषण गरेका हुन्छ भने नाटकीय शैलीको प्रयोग गरिएको कथामा पात्रको क्रियाकलाप र संवादका माध्यमबाट उसका चरित्रको उद्घाटन स्वयं भइरहेको हुन्छ ।^{३१}

३.३.३ दृष्टिबिन्दु

कथामा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिनलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो । कथामा पात्रको स्थिति, अवस्थिति कस्तो छ, अर्थात् त्यो पात्र कुन भूमिका कस्तो रूपमा आएर वरण गर्छ भन्ने कुरालाई दृष्टिबिन्दुले सङ्केत गर्दछ । कथावस्तुलाई पाठकका निमित्त सम्प्रेषणीय बनाउने काम दृष्टिबिन्दुले गर्दछ । कल्पना गरेको पात्रलाई कुन स्थानमा राखेर कथावस्तुलाई ठोस आकार दिने भन्ने कथाकारको विचारानुरूप कथामा दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा हुन्छ । दृष्टिबिन्दुको प्रयोगले कथामा प्रयुक्त कार्यव्यापार, चरित्रचित्रण, सारवस्तु, आदिमा सजीवता आउँछ । दृष्टिबिन्दु दुई प्रकारका हुन्छन् :

३१ नरहरि आचार्य, महादेव अवस्थी, देवीप्रसाद, नेपाली कथा भाग १, (ललितपुर: साभा प्रकाशन २०६५), पृ. घ ड ।

३.३.३.१ आन्तरिक दृष्टिबिन्दु

कथामा दृष्टिबिन्दु पात्र प्रथम पुरुषको रूपमा रहेमा आन्तरिक दृष्टिबिन्दु हुन्छ। आन्तरिक दृष्टिबिन्दु पनि केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई किसिमको हुन्छ। स्वयं कथाकार वा अरू कुनै पात्र 'म' को रूपमा मुख्य पात्र रही त्यस पात्रको आन्तरिक स्थितिको चित्रण सूक्ष्मताका साथ -प्रस्तुत भएमा आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिबिन्दु हुन्छ। अनि म पात्रको स्थान गौण वा तटस्थ भई मुख्य कथाको केन्द्र अर्को पात्रमा रहेमा आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दु हुन्छ।

३.३.३.२ बाह्य दृष्टिबिन्दु

कुनै कथामा दृष्टिबिन्दु पात्र तृतीय पुरुषमा रहँदा बाह्य दृष्टिबिन्दु हुन्छ। यसका सीमित, सर्वदर्शी, र वस्तुपरक गरी तीनप्रकारहरू छन्। सीमित दृष्टिबिन्दुमा एउटा पात्रको मात्र मानसिक संसारको विचरण गरिएको हुन्छ। बाह्यसर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुमा सबै पात्रका भावना, विचार र प्रतिक्रिया समाविष्ट भएका हुन्छन्। बाह्य वस्तुपरक दृष्टिबिन्दुमा कुनै पात्रको पनि मानसिक संसारको विचरण नगरी कथाको सारवस्तुलाई स्पष्ट पार्न खोजिएको हुन्छ।^{३२}

३.३.४ द्वन्द्वविधान

कथाका विभिन्न तत्वहरू मध्ये द्वन्द्वविधान पनि एक हो। कुनै दुई पक्षबीच हुने संघर्ष नै द्वन्द्व हो। समाज विकासको मुख्य निर्णायक तत्व द्वन्द्व नै हो। त्यस्तै कथावस्तुलाई द्वन्द्वले अगाडि बढाउने काम गर्छ। यदि द्वन्द्व निकालिदिने हो भने कथा जीउंदो हुन सक्दैन। यसर्थ कथामा द्वन्द्वरहेकै हुन्छ। द्वन्द्व पनि आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। यदि पात्रकै मनभित्र विभिन्न विषयहरू बीच संघर्ष चलेको हुन्छ भने त्यसलाई आन्तरिक द्वन्द्व भनिन्छ। तर यदि एउटा पात्र र अर्को पात्रबीच भिडन्त

३२ ज्ञाननिष्ठ ज्ञवाली, आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, (काठमाडौँ: हजुरको प्रकाशन, २०६३), पृ. २६-२८।

हुने अवस्था छ भने त्यसलाई बाह्य द्वन्द्व भनिन्छ । द्वन्द्वले नै कथालाई गति दिएको हुन्छ । त्यसैले द्वन्द्वविधानलाई कथाको अपरिहार्य तत्व मानिन्छ ।^{३३}

३.३.५ परिवेश

कथामा पात्रहरूले कार्य गर्ने र घटनाहरू घट्ने समय ठाउँ तथा वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । यसअन्तर्गत समय विशेष वा स्थान विशेषको चालचलन, रीतिस्थिति, आचार, व्यवहार भेषभूषा, सोचाई, अनुभव, रहनसहन, आदि पनि पर्दछन् । कथामा उपर्युक्त कुराहरू बढी र महत्वपूर्ण भएका छन् भने स्थानीय रङ्गको सिर्जना हुन्छ र कथा आञ्चलिक बन्छ ।

३.३.६ भाषा

कथा प्रस्तुत गर्ने माध्यमलाई भाषा भनिन्छ । कथाको निम्ति यो नभै नहुने तत्व हो । कथा गद्य भाषामा लेखिन्छ । यसमा क्लिष्ट र दुरुह भाषा नभएर सरल र सहज भाषाको प्रयोग गरिनुपर्छ । कथाको भाषा बोलचालको भाषाको निकट हुनु राम्रो मानिन्छ ।

३.३.७ शैली

कथाकारको अभिव्यक्त गर्ने ढंगलाई शैली भनिन्छ । भाषिक एकाइहरूको विशिष्ट र सौन्दर्यपरक प्रयोग हुँदा शैलीको जन्म हुन्छ । यस तत्वले कथालाई विशिष्ट रचना तुल्याउँछ । कथामा मुख्यतः वर्णनात्मक र विवरणात्मक शैलीको प्रयोग गरिन्छ ।

३.३.८ उद्देश्य

जुन प्रयोजनको लागि कथा लेखिएको हुन्छ, त्यस प्रयोगलाई उद्देश्य भनिन्छ । कथाको मुख्य उद्देश्य शिक्षा दिनु, आनन्द दिनु, मनोरञ्जन दिनु, यथार्थ प्रकट गर्नु, आदि

३३ कृष्णप्रसाद दाहाल, (विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरूमा द्वन्द्वविधान' त्रि.वि. अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, २०५७), पृ. ८७ - ८८ ।

हुन् । वर्तमान कथाहरूको मुख्य उद्देश्य जीवनको कुनै पक्ष विशेषको यथार्थको चित्रण गर्नु हो । उद्देश्यबिना कथा लेखिँदैन, तर उद्देश्यलाई कथामा प्रत्यक्षरूपमा अभिव्यक्त गर्नुहुँदैन । प्रत्यक्ष रूपमा प्रस्तुत गर्दा कलात्मक मूल्यको क्षति हुन्छ ।

३.४. नेपाली कथाको विकासक्रम

आख्यानविधा अन्तर्गतको एक विशिष्ट विधाको रूपमा मानिने कथाको सुरुवात नेपाली भाषाको लेखन कार्यको थालनी भएको निकै पछि मात्र भएको हो तैपनि कथाविधाको पृष्ठभूमिका रूपमा आख्यानको प्रयोग भने नेपाली साहित्यको लेखन संगसंगै भएको पाइन्छ।^{३४} नेपाली कथाको पृष्ठभूमि खोज्दै जाँदा वैदिक युगपछि पौराणिक युगमा पनि आख्यानहरू प्रशस्त देखा परे र ती आख्यानहरूका साथसाथै नेपालीहरूले पनि आफ्नो मनको कुरा भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्न थालेपछि लोक कथा भन्ने र सुन्ने परम्परा स्थापित भएको पाइन्छ । संस्कृतका आख्यान, संस्कृतमा लेखिएका र त्यसका लेखकहरू नेपालीहरू पनि भएको पाइन्छ । मल्लकालमा गुणाढ्यले संस्कृतमा लेखेको बृहत् कथालाई नेपाली कथाको पृष्ठभूमिका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैगरी लिच्छवि किराँतकालमा पनि आख्यानात्मक कृतिको रचना भएको पाइन्छ, जसले नेपाली कथाको पृष्ठभूमिका लागि प्रशस्त जग प्रदान गरेको मान्न सकिन्छ । शाहवंशको आगमनसँगै लामालामा आख्यानहरू देखा पर्छन् । ती लामा आख्यानहरू मध्ये प्रथमतः वि.सं. १८२७मा शक्तिबल्लभ अर्यालको महाभारत विराटपर्व देखापर्छ । यो नेपालीमा लेखिएको र यसपछि नेपाली कथाको लामो श्रृङ्खला रहेको पाइन्छ । नेपाली कथा साहित्यको इतिहास वि.सं. १८२७ देखि प्रारम्भ हुन्छ भने त्यसमा आधुनिकताको वरण १९९१ पछि भएको हो र यस अवधिमा नेपाली कथाले प्रशस्त विकासमा सोपानहरू पार गरिसकेको छ।^{३५} यही नेपाली कथा साहित्यको श्रृङ्खलालाई विभिन्न काल र चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको पाइन्छ । विभाजन गर्ने क्रममा विभिन्न

३४ देवीप्रसाद गौतम, नेपाली कथा, (काठमाडौं, नवीन प्रकाशन २०५४), पृ. १९ ।

३५ देवीप्रसाद शर्मा, २०५९: १३४ ।

विद्वान्हरूबीच मतैक्य पाउन सकिन्न । काल विभाजनका क्रममा पनि विविधता देखिए पनि नेपाली कथाको विकासक्रमलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

- क) प्राथमिक काल (वि.सं. १८२७-१९५७)
- ख) माध्यमिक काल (वि.सं. १९५८-१९९०)
- ग) आधुनिक काल (वि.सं.१९९१-हालसम्म)

३.४.१ प्राथमिक काल

प्रारम्भ देखि १९५७ सम्ममा प्रकाशित आख्यानात्मक कृतिहरू प्राथमिक कालभित्र पर्छन् । आजसम्म पाइएको खोज तथा अनुसन्धानअनुसार शक्तिवल्लभ अर्यालद्वारा लिखित विराटपर्व (वि.सं.१८२७) नै प्रथम आख्यानात्मक कृति हो ।^{३६} प्राथमिक काल मूलरूपमा संस्कृत आख्यानात्मक परम्पराको अनुगमन रहेको पाइन्छ, त्यस कालखण्डमा संस्कृत अनुवादित आख्यानको वाहुल्य पाइन्छ, जसमा विधागत सचेतता पाइन्छ, त्यस समयमा शिक्षा एवं संस्कृतिकै आधार स्रोत भनेको संस्कृत रहेकाले संस्कृतको प्रभावलाई स्वभाविक नै मान्न सकिन्छ । महाभारत र विराटपर्वदेखि गोरखापत्रको प्रकाशन अवधि प्राथमिक कालको कालखण्ड हो । यस अवधिका आख्यानात्मक कृतिहरू संस्कृतका अतिरिक्त तथा अंग्रेजी अनि अन्य भारतीय भाषाबाट अनुवादित भएको पाइन्छ । यस आधारमा यस कालखण्डलाई अनुवाद रूपान्तरणको युगका रूपमा लिन सकिन्छ । यस कालखण्डमा हितोपदेश मित्रलाभ, मुद्राराक्षस, पिनासको कथा, तीन आहान, सोरामपुरको वाइवल, सत्यनारायणको व्रतकथा, गोर्खा हाँस्यमञ्जरी, विरवल चातुरी, सिहासन बत्तिसी, बेताल पचिसी, बहत्तर सुँगाको कथा, जस्ता आख्यानात्मक ग्रन्थहरू देखा परेका छन् । यी आख्यानात्मक ग्रन्थहरूमा धर्मको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको पाइन्छ । यस अनुवाद कालका आख्यानात्मक ग्रन्थहरू कथा र उपन्यासरूपमा छुट्टिएका पाइन्छन् । लामा आख्यानको प्रबलता, मनोरञ्जनात्मकता , नीति उपदेशात्मकता, धार्मिक प्रेरणा, मौलिकताको प्रभाव, पाण्डुलिपीमा सीमितता आदिजस्ता कुरा यस कालका आख्यानात्मक

३६ गौतम, पृ. १९ ।

ग्रन्थहरूको प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ। यी कथा आख्यानहरूले नेपाली कथाको पृष्ठभूमिको निर्माणका साथै नेपाली विद्वान्हरूलाई निकै प्रभाव पारेको देखिन्छ।

३.४.२ माध्यमिक काल

गोरखापत्रको प्रकाशनकालदेखि शारदा पत्रिकाको प्रकाशन पूर्वको कालखण्ड नेपाली कथाको माध्यमिककाल हो। यस कालखण्डमा नेपालभित्र र बाहिरबाट साहित्यिक पत्रिका प्रशस्त मात्रमा प्रकाशित भएको पाइन्छ। गोरखापत्रमा विभिन्न आख्यानात्मक कृति मात्र नभै कथाकै आकारका खिस्सा-कहानीहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ। यस कालको आगमनसँगै अनुवाद रूपान्तरण गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य भयो र मौलिक लेखनको परिपाटी सुरु भएको पाइन्छ। यस कालमा गोरखापत्रको अतिरिक्त गोर्खेखबरकागज, सुन्दरी, माधवी, चन्द्रिका, गोरखा संसार आदि पत्रिकाहरूले नेपाली साहित्यको विकासमा सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ। यस अवधिमा सुन्दरी, भूषण, कलावती, विलासिनी, एक औपदेशिक सुलोचना वृत्तान्त, पातिव्रत्य प्रभाव, एउटा गरिब सार्कीकी छोरी, खरानीको फूल, महारानी प्रियम्बदाजस्ता कथाहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। यसै अवधिमा प्रकाशित रूपनारायणसिंहको 'अन्नपूर्ण' कथामा आधुनिकताको संकेत पाइने धारणा समालोचकहरूको रहेको पाइन्छ। यस अवधिमा कथामा नैतिक उपदेश, धार्मिक सांस्कृतिक उत्थानमा जोड, जीवनको आदर्श पक्षको वर्णन, मानवीय तथा मानवेतर प्राणीको प्रयोग, कथामा पद्यको मिश्रण, उदारता, भाग्यवादीजस्ता प्रवृत्तिहरूले स्थान पाएको देखिन्छ। यथार्थको धरातल भन्दा टाढा रहे पनि यस समयावधिमा प्रकाशित कथाहरूले आधुनिक कथाको पृष्ठभूमि निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ।

३.४.३ नेपाली कथाको आधुनिक काल

प्रारम्भिक काल र माध्यमिक कालमा नेपाली कथाको विकासक्रमको सर्वेक्षणबाट के निष्कर्ष निस्कन्छ, भने आधुनिक कालको आगमनपूर्व नेपाली कथाले विधागत स्वरूप

प्राप्त गर्न लामो अवधिसम्म निकै कडा प्रसव वेदना खप्नुपरेको थियो।^{३७} नेपाली कथाको आधुनिकताको संघार उघार्न शारदा (१९९१) ले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। त्यसैले गुरुप्रसाद मैनालीको 'नासो' कथा शारदा पत्रिकामा १९९२ मा प्रकाशित भएपछि नेपालीकथामा आधुनिकताको विजाधान भएको मानिन्छ। यसपछि नेपाली कथा जगत्मा कोरा नीति चेतना तथा सस्तो मनोरञ्जन दिने माध्यमिककालीन प्रवृत्तिको अन्त्य भयो। कथाकारहरूकले नयाँ सैद्धान्तिक मूल्यको स्थापना र समाज चेतनालाई महत्व दिन थाले र नेपाली कथाले आधुनिकताको वरण गर्‍यो। नेपाली कथालाई आधुनिकता प्राप्त गर्न पाश्चात्य कथाका मूल्य र मान्यताले प्रेरणा प्रदान गरेको हुन्। समाजमा व्यक्तिको मन चेतना र जीवन प्रक्रियाको यथार्थ प्रतिबिम्ब कथामा दिन कथाशिल्पीहरू सचेष्ट रहे। व्यक्तिको गहिराइभित्र अवलोकन र समाजभित्रका समस्या र स्थितिको समीक्षागर्ने जस्ता उत्तरदायित्व ती शिल्पीहरूले वहन गरे। यहाँ नयाँ उत्तरदायित्वले गर्दा आधुनिक नेपाली कथामा (१) अतिमानवीय तत्वको वहिष्कार भयो (२) बौद्धिक प्रेरणा बोधको उन्मिलन भयो (३) संरचनात्मक परिपुष्टताको प्रादुर्भाव भयो र (४) विशुद्ध गद्य रूपको विस्तार भयो।^{३८} आधुनिक नेपाली कथाको अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न चरण तथा भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गरेको पाइन्छ। कसैले व्यक्ति कथाकारलाई आधार मानेर, कसैले धारालाई आधार मानेर त्यसैगरी कसैले कालखण्डमा विभाजन गरी चरणका आधारमा अध्ययन गरेको पाइन्छ। आधुनिक नेपाली कथाको विकासक्रममा देखा परेका विभिन्न धाराहरूलाई तिनका स्वरूप, प्रवृत्ति र ढाँचाका आधारमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ।

३.४.३.१ सामाजिक यथार्थवादी धारा

कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली सामाजिक यथार्थवादी कथालेखनका उन्नयाक हुन्। संरचनात्मक परिपुष्टतामा प्राप्त यिनको नासो कथा यथार्थवादी विषय र शैलीमा

३७ दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली कथा भाग ४, (ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५७), पृ. २३।

३८ दयाराम श्रेष्ठ पच्चीस वर्षका नेपाली कथा, (ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०३९), पृ. ६।

लेखिएको पहिलो कथा हो।^{३९} गुरुप्रसाद मैनाली आदर्शोन्मुख यथार्थवादी कथाकार हुन। पश्चिममा यथार्थवाद आदर्शवादको विरुद्धमा देखा परेको थियो भने नेपाली सन्दर्भमा यथार्थवाद आदर्शवादसँगै अन्तर्मिश्रित भएर आएको पाइन्छ। नेपाली समाज मूलतः हिन्दु संस्कृतिबाट प्रभावित रहेको र सांस्कृतिक मूल्यले पनि सहिष्णुता, धैर्य, क्षमा, दान, परोपकार, औदार्यमा अत्यधिक विश्वास गरेको हुदा यी सबै कुराबाट प्रभाव स्वरूप यथार्थवादी नेपाली कथामा आदर्शको पुट रहन गएको हो।^{४०} क्रान्तिपूर्व र त्यसपछि नेपाली समाजमा देखिएका विभिन्न परिवर्तनका प्रतिबिम्ब यी कथाकारहरूका कथामा पाइन्छ। सामाजिक यथार्थवादी कथाकारहरूले आफ्नो कथामा सतहीरूपको मात्र निरीक्षण गरेका छैनन् अपितु आन्तरिक यथार्थ समेत खोज गरेका छन्।^{४१} यस आधारमा यसधारा अन्तर्गत पनि आदर्शोन्मुख यथार्थवादी र विशुद्ध यथार्थवादी गरी दुई प्रवृत्तिका कथाकारहरू रहेको स्पष्ट हुन्छ। आदर्शोन्मुख यथार्थवादी कथाकारहरूमा गुरुप्रसाद मैनाली, इन्द्र सुन्दास, हृदयन्द्रसिंह प्रधान, पूर्णदास श्रेष्ठ, कृष्णवम मल्ल, पूर्णप्रसाद ब्राम्हण, भीमनिधि तिवारीजस्ता कथाकारहरू रहेका छन्। यी कथाकारहरूले भत्किएको समाजभन्दा बनिएको समाजको चित्रण गरेका छन्। त्यसैगरी समाजका खराबीहरूको प्रतिवाद र सामाजिक मूल्य र मानवको यथावत चित्रण गर्ने यथार्थवादी कथाकारहरूमा रूपनारायण सिंह, बालकृष्ण सम, पुष्करशमशेर, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, केशवराज पिंडाली, शिवकुमार राई, अच्छा राई, 'रसिक', रमेश विकल आदि कथाकारहरू रहेका छन्।

३.४.३.२ समाजवादी यथार्थवादी धारा

समाजवादी यथार्थवादी धारालाई प्रगतिवादी धाराका रूपमा पनि चिनाउने गरिन्छ। वि.सं. १९९१ बाट सामाजिक यथार्थवादी धाराको आरम्भ भयो भने २००६ सालमा प्रकाशित 'गरिब' कथाबाट समाजवादी यथार्थवादी धाराको सूत्रपात भयो।

३९ मोहनराज शर्मा, 'कथाको विकास प्रक्रिया' (ललितपुर: साभा प्रकाशन २०५८), पृ. १३५।

४० दयाराम श्रेष्ठ, 'नेपाली कथा भाग ४, (ललितपुर: साभा प्रकाशन २०५७), पृ. २६।

४१ मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १३६।

समाजवादी यथार्थवादी लेखकको राजनीतिक प्रतिबद्धता हुन्छ, मार्क्सवाद।^{४२} नेपाली कथा परम्परामा खासगरी वि.सं २००७ सालदेखि २०१७ को अवधिमा बढी समाजवादी यथार्थवादी धारा सक्रिय भएको पाइन्छ। सामाजिक यथार्थवादी कथामा र समाजवादी कथाहरूमा समाजको प्रधानता रहने भए तापनि दुवैमा विचार धारागत भिन्नता स्पष्टरूपमा पाइन्छ। समाजवादी लेखकको खासरुचि जनपक्षमा रहन्छ, र यसलाई आर्थिक नियतवादका आँखाले अवलोकन गर्नु उसको काम्य हुन्छ। सामाजिक लेखक भने यस सीमामा सीमित रहँदैनन्। सामाजिक कथाकार समाजको हवहु स्वरूप ग्रहण गर्दछ र सामाजिक खराबीको विरोध गर्दछ।^{४३} यस धाराको संवर्द्धनमा प्रगति (२०१०) पत्रिकाले र प्रगतिशील संघ, संस्थाहरूले भरपूर सहयोग गरेको पाइन्छ। समाजवादी यथार्थवादी कथाकारहरूले गरिब वर्गको दयनीय जीवनको चित्रण र वर्गीय विभेदको विरोध गरेका हुन्छन्। गरिबका दुर्नियतिलाई कुनै दैवी वा आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट नहेरी भौतिकवादी दर्शनका आधारमा हेर्छन्। त्यसैगरी कथाकारहरूले मार्क्सवादी चिन्तन अनुरूप समतावादी समाजको स्थापनामा जोड दिएका छन्। आधुनिक नेपाली कथाकारहरूले धनी वर्गको राक्षसी प्रवृत्तिलाई ज्यादै घृणाको दृष्टिले हेरी त्यसैलाई गरीब वर्गको दुर्नियतिको कारण ठानेका हुन्छन्। धनीले गरीब वर्गमाथि गर्ने अत्याचार, दुराचार र अनैतिकपशुवत् व्यवहारको नग्न स्वरूपको चित्रण गर्दै क्रान्तिकारी विचार प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य सबै समाजवादी यथार्थवादी कथाकारहरूले लिएका छन्।^{४४} यस धाराका कथाकारहरूमा रमेश विकल, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, डी.पी. अधिकारी, गोविन्दप्रसाद लोहनी, भवानी घिमिरे, यज्ञप्रसाद आचार्य शर्मा आदि रहेका छन्।

३.४.३.३ मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धारा

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'चन्द्रवदन' कथा शारदा पत्रिकामा १९९२ मा छापिएपछि यस धाराको औपचारिक रूपमा सूत्रपात भयो। यस आधारमा के भन्न

४२ दयाराम श्रेष्ठ, पच्चीस वर्षका कथा, (ललितपुर साभा प्रकाशन, २०३९), पृ. ११।

४३ मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २०९।

४४ दयाराम श्रेष्ठ, पच्चीसवर्षका कथा, (ललितपुर सा. प्र २०३९), पृ. २०।

सकिन्छ, भने सामाजिक यथार्थवादी धाराको उद्गम र विकास लगभग एउटै समयविन्दुबाट भएको हो। सामाजिक यथार्थवादी कथाकारहरूको विषयको क्षेत्र समाज हो भने मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाकारहरूको विषयको क्षेत्र मानव मन हो। त्यसैले मनोवैज्ञानिक यथार्थवादलाई हृदयको यथार्थवाद पनि भनिन्छ। यस धाराका कथाकारहरू फ्रायड, एडलर, र युङ्गस्ता मनोवैज्ञानिक चिन्तकहरूबाट प्रभावित भएको पाइन्छ। अचेतन मनमा दमित एव कुण्ठित अवस्थामा रहेका कामेच्छाहरू अहम तथा पराअहम वा सामाजिक नैतिक चैतन्यबोधका कारण सोभै बाह्यरूपमा प्रकट हुन नसकी विभिन्न छद्म रूप धारण गरेर अर्थात् विभिन्न प्रतीक बिम्बका सहायताले बाह्यरूपमा हुने क्रममा साहित्य सिर्जित हुन पुग्छ।^{४५} मनोवैज्ञानिक कथामा चेतन मन र अचेतन मनको द्वन्द्व देखाउँदै अचेतनमनलाई केलाउने गरिन्छ। कथाकारले मनोविज्ञानको माध्यमबाट व्यक्ति मन र सामाजिक मनोविज्ञानलाई चिरफार गरेका हुन्छन्। मानवमनका कुण्ठा, असन्तुष्टि जुगुप्सा, भय, पीडा, हत्या, हिंसा, अपराध आदि मनोवैज्ञानिक कथाकारका विषय हुन्। यस धाराका कथाकारहरूमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, भवानी भिक्षु, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', विजय मल्ल, तारणीप्रसाद कोइराला, केशवलाल कर्माचार्य, देवकुमारी थापा, पोषण पाण्डे आदि रहेका छन्।

३.४.३.४ नवचेतनावादी धारा (२०२०-२०३६ सम्म)

वि.सं. २०२० पछि नेपाली कथा परम्परामा नवचेतनवादी धारा क्रियाशील रहेका पाइन्छ। २०२० साल कथा साहित्यको लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण साल हो किनभने यस समयमा नयाँ-नयाँ वादहरू देखा पर्नुका साथै यस समयदेखि मानवीय मूल्यको यथार्थचित्रण गरी अस्तित्वबोध आ-आफ्नो चिन्तनमा व्यापक प्रवेश गराएको पाइन्छ।^{४६} यस कालखण्डमा विभिन्न कथाकारहरू आफ्नो छुट्टै भिन्न पहिचानका साथ देखापरेका छन्। मोहनराज शर्मा सामान्यभन्दा भिन्न स्वैरकल्पनामा आधारित नयाँ शैलीको कथा

^{४५} ऐजन।

^{४६} रोशन थापा, "नीरव नेपाली लघुकथाको उद्भव र विकास समकालीन साहित्य", (ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं, २०४९ वर्ष २, अङ्क ४ पूर्णाङ्क ४६, पृ. २०९।

लेखनमा रमाउँछन् भने कथाकार ध्रुवचन्द्र गौतम कथामा भिनो कथावस्तुको प्रयोग गरी परम्परित कथाभन्दा भिन्न अकथा शैलीका रूपले कथा लेख्ने, कतै स्वैरकल्पना, कतै व्यङ्ग्यले सामाजिक विसंगतिलाई प्रस्तुत गर्न तल्लीन रहेका देखिन्छन् ।

त्यसैगरी मनु ब्राजाकीले आधुनिक एवं नवीन शिल्पबाट आफ्ना कथामा विषयवस्तुलाई मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरी र आञ्चलिक परिवेशमा वर्तमान देशकाल परिस्थितिको राम्रो संयोजन गरेका छन् । इन्द्रबहादुर राई कथामा वस्तुका वर्णन मात्र नभई वस्तुको पहिचान पनि हुनुपर्छ भन्ने सोचाइले कथा लेखेका छन् । यस नवचेतनवादी धाराका कथाकारहरूमा व्यङ्ग्यात्मकता, विद्रोहात्मकता, विम्बात्मकता तत्कालीन अवस्थाको चित्रण, व्यवस्थाप्रति विरोध, विभिन्नवादको प्रयोग, रूढिप्रतिप्रहार, समयसापेक्षको प्रस्तुति, रैखिक ढाँचाका कथानकको अस्वीकृति, पात्रको अल्पतम चित्रण, नयाँ भाषिक अभिव्यक्ति वा व्याकरणको खोजी, विधागत मिश्रण, पाइन्छ । त्यसकालमा विभिन्न प्रयोगवादी साहित्यिक आन्दोलन (अस्वीकृत जमात, बुट पालिस, आदि) हरू सक्रिय रहेको र तिनले आधुनिक कथाको विकासमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेका पाइन्छ ।

नवचेतनवाद विद्रोहको अभिव्यक्ति हो । स्थापित सामाजिक नैतिक मूल्यसँग विद्रोहको अभिव्यक्ति हो स्थापित सामाजिक नैतिक मूल्यसँग विद्रोह, स्वयं आफूभिन्नको कमजोरी र विद्रोह, मानिसलाई बाँच्नुको व्यर्थतामा बाँच्ने इच्छा, विद्रोह पाइन्छ । त्यसैले यो धारा विसंगतिवाद निस्सारतावाद वा अस्तित्ववादको खुला सीमाभित्र बाँधिएको छ ।^{४७} यस धारामा क्रियाशील कथाकारहरूमा परशु प्रधान, ध्रुवचन्द्र गौतम, शैलेन्द्र साकार, मनुब्राजाकी, ध्रुव सापकोटा, पारिजात, भाउपन्थी, मोहनराज शर्मा, इन्द्रबहादुर राई, विश्वम्भर चञ्चल, विनयकुमार कसजु, अशेष मल्ल, गोविन्दगिरी प्रेरणा, सीता पाण्डे आदि रहेका छन् ।

४७ दयाराम श्रेष्ठ, 'नेपाली कथा भाग ४' (ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५७), पृ. ३० ।

३.४.३.५ समकालीन कथा धारा (वि.सं. २०३६ देखि हालसम्म)

यस धाराको आरम्भ वि.सं. २०४० देखि भएको हो भन्ने केही समीक्षकहरूको धारणा रहेको पाइन्छ तर यस धाराको विकास वि.सं. २०३६ देखि नै सुरु भएको हो भन्ने धारणालाई पनि नकार्न सकिन्न । यसको आधारको रूपमा २०३६ सालको जनमत सङ्ग्रहलाई लिने गरिन्छ । हरेक राजनीतिक घटनाले साहित्यकारहरूलाई पनि प्रभावित पारेको देखिन्छ । तरलतावादबाहेक २०४० कै वर्षमा आधुनिक नेपाली कथामा ऐतिहासिक तथा प्रवृत्तिगत दृष्टिले कुनै त्यस्तो उल्लेखनीय घटना घटेको देखिदैन । तसर्थ २०३६ को राजनीतिक घटना र त्यसपछिका सडक कविताक्रान्ति, प्रगतिशील लेखक कलाकार संघको स्थापना आदि साहित्यिक घटनाक्रमपछिका कथा लेखनमै समकालीनताको लक्षणहरू खोज्न सकिने हुँदा यसै अवधिलाई समकालीन कथा धाराको थालनी मान्नु उपयुक्त हुन्छ ।^{४८} नवचेतनवादी कथाकारहरू दुर्बोध्य र अकथात्मकशैलीमा संरचित भएकाले समकालीन कथाहरू परम्पराप्रति नतमस्तक देखिन्छन् । त्यसैले उनीहरूले परम्पराप्रति नतमस्तक भएर त्यसलाई विभिन्न प्रतीक र प्राक्सन्दर्भहरूद्वारा व्यक्त गरे, तर आधुनिकताको वरणका लागि तिनीहरू समकालीन स्वरलाई तिरष्कार गर्न किमार्थ सक्दैनथे । नवीन विषयक्षेत्रको उत्खनन र खोज तिनीहरूलागि वाञ्छनीय थियो । तसर्थ तिनीहरूमध्ये केही फेरि सामाजिक यथार्थवादतर्फ लागे, केही मनोविज्ञानतर्फ लागे, प्रगतिवाद तर्फका तीनदशक अघिको यात्रा निरन्तर नै थियो- त्यसमा नयाँ आशा बोकेर फेरिअगाडि बढ्नेक्रम जारी नै रह्यो । विसंगतिवाद निस्सारतावादतर्फ उत्खनन गर्नुपर्ने क्षेत्र अझ बाँकी भएकाले एउटा ठूलो जमात त्यसतर्फ लागे ।^{४९} अलग-अलग भाषा भाषिका भेषभूषा, रीतिरिवाज, खानपिन, रहनसहन, वैचारिक तह आदिलाई एउटा निश्चित कलात्मक मूल्यभिन्न राखेर पर्यवेक्षण गर्ने जस्तो कठिन काम यी कथाकारहरूले सम्पन्न गरेका छन् । २०४६ पूर्वीय साहित्यजगत्, कला-जगत्, शिक्षाजगत् समग्र भएर सडकमा देखा पर्छन् । संघर्ष चल्छ र केही समयपश्चात स्वतन्त्रताको विगुल फुकिन्छ तर जसरी एकजुट भई प्रजातन्त्रको

४८ मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २७४ ।

४९ दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ३२ ।

उदय भयो त्यसैगरी सबैको अर्थात् प्रजातन्त्र भनेर लड्नेहरूको सहमतिको एकस्वर हुन सकेन । खानेमुखदेखि लिएर दिमाग, हात गोडा, स्तुति मन्त्र वा प्रशंसाहरूमा विविध रूपले अलमलिन थाले । कलमजीवीहरू दलगत भएर नेतागान गाउँन थाले । साहित्यमा हतास, निराशा र विसङ्कति उत्पन्न भयो । प्रजातन्त्रको मूल्य र मान्यता विघटित अवस्थामा देखापऱ्यो ।^{५०} सत्तामा बस्नेहरू मात्र यसको लाभांश बढीभन्दा बढी लिने र आम जनता र लेखन साहित्यलाई राज्यबाट बेवास्ता गर्ने परिपाटी बढ्यो । कलमले निराशाबाहेक केही पाउन सकेन । यस कालका कथामा यिनै परिवेशलाई समेटिएको पाइन्छ र कथाको लेखनमा पनि आशातीत प्रगति हुन सकेको देखिन्छ । व्यङ्ग्यात्मकता, यथार्थता, मार्मिकता, समयसापेक्षता, समकालीनता, सामाजिकता, प्रतीकात्मकता, शैलीपरकता, विसङ्कतिको चित्रण, निराशा र निस्सारता यसकालका कथागत प्रवृत्तिहरू हुन् । यथार्थवादी कथा लेखनमा विश्वास गर्दै प्रगतिवादी र समकालीन कथालेखनतर्फ झुकाउ राख्ने कथाकारहरूमा अशेष मल्ल, इन्द्रबहादुर राई, इस्माली, ऋषिराज बराल, ओममणि शर्मा, कविताराम श्रेष्ठ, किशोर पहाडी, दैलतविक्रम बिष्ट, ध्रुवचन्द्र गौतम, ध्रुव सापकोटा, परशु प्रधान, नारायण ढकाल, पारिजात, पुष्कर लोहनी, मोहनराजशर्मा, मञ्जु काँचुली, राजव, रमेश विकल, सतन रेग्मी, सन्तोष भट्टराई, सरुभक्त भागीरथीश्रेष्ठ आदि रहेका छन् ।

५० रोसन थापा नीरव, पूर्ववत्, पृ. २१८ ।

अध्याय - चार

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राको अध्ययन

४. परिचय

नेपाली साहित्यको कथा विधामा कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ। हालसम्म उनका पाँचवटा कथासङ्ग्रहहरूको प्रकाशन भएको छ। वि.सं. २००५ साल भाद्र १७ गते यस धर्तीमा पाइला टेकेकी भागीरथीको कथायात्राको थालनी भने वि.सं. २०२३ मा हुन पुग्यो। २०२३ सालमा 'प्रबल इच्छा' नामक कथा लिएर औपचारिक रूपमा कथा विधामा होमिएकी भागीरथी श्रेष्ठले चारदशकभन्दा बढी समय यस विधामा बिताएकी छिन्। यस अध्यायमा कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राले पार गरेका विभिन्न मोड र घुम्तीहरूको अध्ययन गरिएको छ। कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्रालाई २०२३ देखि हालसम्म निम्नलिखित चरणहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

(क) प्रथम चरण	वि.सं. २०२३-२०४१
(ख) द्वितीय चरण	वि.सं. २०४२-२०४४
(ग) तृतीय चरण	वि.सं. २०४५- हालसम्म

(क) प्रथम चरण (वि.सं. २०२३-२०४१)

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राको आरम्भ वि.सं. २०२३ सालबाट आरम्भ हुन्छ। २०२३ सालमा 'रुरु' पत्रिकामा उनको 'प्रबल इच्छा' नामक कथाको प्रकाशन भएको थियो। यस चरणमा उनले लेखेका अन्य कथाहरू निष्फल साहस (२०२५),

काँडाको बोटमा गुलाबको अस्तित्व (२०३१), फरिया (२०३५, सुस्केरा, स्याङ्जा), हाटबजार जाँदा (२०३५ खसोखास साप्ताहिक), 'बाँच्नु मर्नुको परिधिभिन्न' (२०३७ फििल्को काठमाडौँ) आदि रहेका छन् । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको यो चरणलाई आभ्यासिक काल पनि मान्न सकिन्छ ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका प्रथम चरणका चरणगत प्रवृत्तिहरू

उनका यस चरणका कथाहरूमा छोरी भएर जन्मिएकोले खप्नुपरेको वेदना, आर्थिक स्थितिले समाजमा पैदा गर्ने विभेद, यौन असन्तुष्टिबाट सृजना भएका विकृति र विसंगतिजस्ता साधारणतया समाजमा देखापर्ने विषयवस्तुलाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका यी प्रवृत्तिहरू पछि प्रकाशन भएका कथाहरूमा टड्कारो रूपमा देखा परेको पाइन्छ ।

(ख) द्वितीय चरण (वि.सं. २०४२-२०४४ सम्म)

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको यो चरण क्रमशः प्रौढता तर्फ उन्मुख चरण हो । फुटकर कथाहरू विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशन गराउँदै आएका भागीरथी श्रेष्ठका यस चरणमा दुईवटा कथासङ्ग्रहको प्रकाशन हुन्छ । ती कथा सङ्ग्रहहरू क्रमशः (२०४२) र मोहदंश (२०४३) हुन् । उनका 'क्रमशः' कथा सङ्ग्रहमा १५ वटा कथाहरू सङ्कलित छन् भने 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहमा १३ वटा कथाहरू सङ्गृहीत छन् । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका यी कथासङ्ग्रहहरूमा सङ्गृहीत कथाहरू सामाजिक प्रवृत्तिका छन् ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका द्वितीय चरणका चरणगत प्रवृत्तिहरू

१. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा यस चरणमा लेखिएका कथाहरूमा सामाजिक यथार्थवादलाई महत्वपूर्ण स्थान दिइएको छ ।
२. उनका कतिपय कथाहरू मनोवैज्ञानिक धरातलमा लेखिएका छन् । मनोवैज्ञानिक धरातलमा लेखिएका उनका कथाहरूमा पत्नीले पतिलाई त्यागी अर्को लोग्ने मान्छेसँग यौनसम्पर्क राख्न चाहनु र पत्नीबाट अलग्गिएर पतिले अर्की आइमाईको

सामीप्य चाहनु जस्ता विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

३. नारी चरित्र प्रधानता पनि कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको यस चरणका कथागत प्रवृत्ति हो । क्रमशः तथा मोहदंश कथामा सङ्गृहीत कतिपय कथाहरूमा नारीका असल तथा खराब प्रवृत्तिहरूको चित्रण गरिएको छ ।
४. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित कतिपय कथाहरूमा पुरुष चरित्रको पनि उद्घाटन गरिएको छ । त्यसैले पुरुष चरित्रप्रधानता पनि कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको यस चरणका कथागत प्रवृत्ति हुन् ।
५. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा यस चरणमा लेखिएका कथाहरूमा आर्थिक पक्षलाई पनि चित्रण गरिएको छ । उनका कथाहरूमा मूलतः आर्थिक रूपमा विपन्न र मध्यमवर्गीय पात्रको जनजीविकालाई चित्रण गरिएको छ ।
६. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित यस चरणका कथाहरूमा दार्शनिकता पनि पाइन्छ । उनका कथाहरूमा मूलतः नियतिवाद, मानवतावाद, यथार्थवाद आदि दार्शनिक पक्षलाई चित्रण गरिएको छ ।
७. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कतिपय कथाहरूमा बाल पात्रहरूको पनि प्रयोग भएको छ जसले घटनाहरूलाई प्रभावकारी बनाउन ठूलो योगदान दिएका छन् ।

(ग) तृतीय चरण (वि.सं. २०४५- हालसम्म)

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राको तेस्रो चरणको आरम्भ वि.सं. २०४५ मा हुन्छ भने यसको निरन्तरता हालसम्म जारी छ । यस चरणमा कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका चारवटा कथासङ्ग्रह हरू प्रकाशित भएका छन् । रङ्गीन पोखरी २०५०, विभ्रम २०५०, भूमिगत २०६२ र रातो गुलाफ २०६६ उनका तेस्रो चरणमा प्रकाशित कथा सङ्ग्रहहरू हुन् । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका रङ्गीन पोखरीमा ३४ वटा, विभ्रममा ३० वटा, भूमिगतमा २१ वटा र रातो गुलाफमा १७ वटा कथाहरू सङ्गृहीत रहेका छन् । संख्यात्मक तथा गुणात्मक दुवै दृष्टिले तेस्रो चरण नै कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको उत्कर्ष काल हो ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको तेस्रो चरणका कथागत प्रवृत्तिहरू

१. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राले विभिन्न मोड तथा घुम्तीहरू पार गरेको छ । २०३३ सालमा 'रुरु' पत्रिकामा प्रबल इच्छा नामक कथाको प्रकाशन पछि शुरु भएको उनको कथायात्रा आज उत्कर्ष कालमा आइपुगेको छ । यहाँ आइपुग्दा उनका केही कथाहरूले नवीन प्रवृत्तिहरूलाई पनि आत्मसात् गरेका छन् भने कतिपय कथाहरूमा विगतकै प्रवृत्तिहरू दोहोरिएका छन् । तेस्रो चरणमा आइपुग्दा उनको लेखनशैलीले प्रौढता तथा परिपक्वतालाई अँगालेको छ । प्रौढता कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको तेस्रो चरणको कथागत प्रवृत्ति हो । यस सम्बन्धमा गोविन्दराज भट्टराईको प्रतिक्रियालाई यस्तो छ:
भागीरथी श्रेष्ठको लेखनशैलीको प्रौढता र परिपक्वतामा एउटा गम्भीर गति छ - उचाल पछार, छलाड र कुदाइ बेगर । धेरै पत्र नखाँदी, धेरै घटनाका घुम्तीमा पाठक नकुदाई । कतिपय कथा व्यक्तिकेन्द्री र धेरैजस्ता कथा परिवार केन्द्रीय छन् । तिनीहरूले समाजलाई भन्दा व्यक्तिको जीवनलाई बढी बुन्छन्, पारिवारिक सम्बन्धलाई छुन्छन् । पृष्ठभूमिमा छ समाज (पृ.१२) रातो गुलाफ भूमिका छ । यसर्थ प्रौढता कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको तेस्रो चरणको एक प्रमुख विशेषता ।
२. समाजका हरेक क्षेत्रमा प्रभाव पार्ने वस्तु राजनीति हो । लेखकहरू यसबाट अछुत रहन सक्दैनन् । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका तृतीय चरणका कथाहरूमा राजनीतिक पक्षलाई पनि विषयवस्तु बनाइएको छ । उनका 'भूमिगत', 'जुलुस' आदि यस्ता कथाहरू हुन् । भूमिगत कथाले प्रजातन्त्र प्राप्त हुनुभन्दा अघि असल देखिने नेताहरूमा प्रजातन्त्र प्राप्त भएपछि र पद प्राप्ति पछि कसरी विकृति आयो भन्ने कुरा देखाएको छ भने 'जुलुस' कथाले प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई पृष्ठभूमि बनाएको छ । साथै 'रङ्गीन पोखरी' कथा सङ्ग्रहका कथाहरूले राजनीतिक विकृति र विसंगतिलाई व्यङ्ग्य गरेका छन् । त्यसैले राजनीतिक पक्षको चित्रण कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको यस चरणको विशेषता हो ।
३. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको तृतीय चरण उनको कथा यात्राको उत्कर्ष काल हो । यस अवधिमा उनका १०२ वटा कथाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएको तथा सङ्ग्रहमा नपरेको देखिन्छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको यो

चरण उत्कर्ष काल हो । भागीरथी श्रेष्ठलाई मूलतः यसै चरणका कथाहरूले चर्चामा ल्याएको पाइन्छ ।

४. कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका यस चरणका कतिपय कथाहरूमा बृद्धबृद्धाहरूले भोग्नु परेको पीडालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । उज्यालोको पर्खाल यसको उदाहरण हो । यहाँ हजुरआमालाई छोरा नाति सबैले घृणा गर्छन् र अन्त्यमा छोराबुहारी उनलाई बृद्धाश्रम पुऱ्याएर फर्कन्छन् । त्यसर्थ बृद्धाहरूको दुःखद् जीवनको चित्रण पनि उनको यस चरणको एक कथागत प्रवृत्ति हो ।

अतः माथि उल्लिखित विशेषताहरू नै कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका तेस्रो चरणका कथागत प्रवृत्तिहरू हुन् । उनका कतिपय कथाहरूले दोस्रो चरणका कथागत प्रवृत्तिहरूको नै आत्मसात गरेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

२०३३ सालदेखि शुरु भएको भागीरथीको कथायात्रा आजको अवस्थामा आइपुगेको छ । हालसम्म उनका ६ वटा कथा सङ्ग्रहहरूको प्रकाशन भइसकेका छन् । यहाँ उनको कथायात्रालाई तीनवटा चरणमा विभाजन गरिएको छ । उनको लेखनशैलीको प्रौढता, कथाको संख्या, कथागत प्रवृत्ति, देशमा आएको राजनीतिक परिवर्तन आदिलाई आधार मानेर उनको कथायात्रालाई विभिन्न चरणमा विभाजन गरिएको छ । प्रथम चरण (२०२३-२०४१) कथालेखन शुरु भएदेखि सङ्ग्रहको प्रकाशन हुनुभन्दा अघिको समय हो । यस चरणमा भागीरथीले अग्रजहरूको कथाहरू अध्ययन गर्दै र आफू पनि साधनामा तल्लीन रहन थालेको समय हो । यसर्थ यो उनको अभ्यासिक काल पनि हो । द्वितीय चरण (२०४२-२०४४) उनको मोहदंश र क्रमशः कथासङ्ग्रहहरूको प्रकाशन हुन्छ । उनको यस चरणमा आजसम्म देखिने कथागत प्रवृत्तिहरू भण्डै, भण्डै देखिसकेको अवस्था हो । यसर्थ उनको यो चरण क्रमशः प्रौढतातिर यात्रा गर्दै गरेको समयावधि हो । राजनीतिक कारण २०४६ सालभन्दा अघिको समाज केही फरक थियो । ०४४/४५ जनतामा प्रजातान्त्रिक चेतना जागृत हुँदै गएको अवस्था हो । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित यसपछिका कथाहरूमा राजनीतिक अवस्थालाई पनि चित्रण गरेका

छन् । मूलतः २०४६ सालपछि आएको राजनीतिक परिवर्तन, २०५२ सालमा शुरु भएको माओवादी जनयुद्ध र यसले नेपाली समाजमा पारेको प्रभाव आदि आधारमा पनि कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राको निर्धारण भएको छ । यसै आधारमा देशमा आएको परिवर्तनलाई पनि नजर अन्दाज गर्दै उनको तेस्रो चरणको (२०४५- हालसम्म) निर्धारण भएको छ । तेस्रो चरण उनको उत्कर्ष काल पनि हो । भागीरथी श्रेष्ठलाई चर्चामा ल्याउने समयावधि पनि यही हो ।

कथाकार भागरथी श्रेष्ठको 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहको अध्ययन एवं विश्लेषण

५. परिचय

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठ नेपाली साहित्यको कथा विधाकी एक सशक्त प्रतिभा हुन् । उनले अनवरत रूपले कथा विधामा कलम चलाएर कथा साहित्यमा संख्यात्मक तथा गुणात्मक रूपले महत्वपूर्ण योगदान दिएकी छिन् । उनका हालसम्म छ वटा कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । ती कथा सङ्ग्रहहरू मध्ये यहाँ 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूको कथा सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१. 'जलनका बिम्बहरू' कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित मोहदंश कथा सङ्ग्रहको पहिलो कथाको नाम हो जलनका बिम्बहरू । यस कथाको मुख्य पात्र 'माइजू' हुन् भने 'म' सहायक पात्र हो । कथाले आफ्नो यौन चाहनालाई परिपूर्ति गर्न नपाएर आत्महत्या गर्न विवश नारीको मानसिकतालाई प्रतिबिम्बित गरेको छ । यस कथाले बाल विवाह तथा अनमेल विवाहले समाजमा निम्त्याउने विसङ्गति तथा विधवाले भोग्नु परेका यावत् पीडालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको छ । कथामा प्रयुक्त माइजूको विवाह अन्ठाउन्न वर्षे बृद्धसँग हुन्छ, जुन बेला माइजू केवल पन्ध्र वर्षकी मात्र थिइन् । लोग्नेसँग बोलन नपाउँदै उनी विधवा हुन्छिन् । लोग्नेको माया कस्तो हुन्छ, अनुभूति गर्न नपाउँदै उनी विधवा हुन्छिन् । लोग्नेको मृत्युपछि सौताको कान्छो छोरा किरणलाई लिएर माइजू छुट्टै बस्छिन् र आफू लोग्नेको सतमा बसेकीछु भनेर गर्व गर्छिन् । किरणले माइजूबाट अथाह प्रेम र स्नेह

प्राप्त गर्छ र उनकै प्रेमको अग्लो प्रखालभिन्न ऊ हुर्किन्छ। माइजूको किरणप्रतिको प्रेम देखेर मानिसलाई लाग्थ्यो यतिको माया त आफ्नै जन्मदिने आमाले पनि गर्दिन होला। किरणले एस.एल.सी. पास गर्छ र त्यसपछि उसको विवाह पनि सम्पन्न हुन्छ। किरणको विवाहपछि माइजूलाई छोरो आफ्नो हातबाट फुत्किएको महसूस हुन्छ र यसबाट असह्य भएर उनी आत्महत्या गर्छिन्। कथा समाप्त हुन्छ। यसरी कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रस्तुत जलनका बिम्बहरू कथाले समाजको जल्दोबल्दो समस्यालाई विषयवस्तु बनाएको छ।

कथाकार श्रेष्ठका 'जलनका बिम्बहरू' एक मनोवैज्ञानिक कथा हो। यहाँ कथाको मुख्य पात्र 'माइजूको' मनोविश्लेषण गरिएको छ। पन्ध्र वर्षकै उमेरमा बिहे हुनु र बिहे भएको एक वर्षमै विधवा हुनु 'माइजू' को जीवनमा आइपरेको ठूलो दुर्घटना हो। यही दुर्घटनाको कारण उनको जीवन जलनै जलनमा बित्यो। लाँऊलाँऊ र खाँऊखाँऊको स्रोहवर्षे जवानीमा पनि उनले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गरिन, सामाजिक मर्यादालाई सदैव पालना गर्ने प्रण गरिन्। फलस्वरूप उनले दोस्रो विवाहको बारेमा सोचन समेत सकिनन्। चेतनमनले देखाएको बाटोलाई सदैव आत्मसात् गरिन्। तर मानिसको अवचेतन मनले यौन तृप्तिको आकाङ्क्षा राखेको हुन्छ र यदि यसलाई दमन गरियो भने उसको मानसिक अवस्था असामान्य बन्दछ। यस कथामा यही कुरा देखाइएको छ। 'माइजूको अवचेतन मनले आफूजस्तै यौवनले भरिपूर्ण युवाको अँगालो खोजेको छ तर 'माइजू' सामाजिक मर्यादा विरुद्ध जाने साहस गर्न सकिदैनन् र यति लामो जीवन एकलै, कसैलाई नअँगाली बिताउने वाचा गर्छिन्। फलस्वरूप उनी असामान्य मानसिक अवस्थामा पुगेकी छिन्। सौताको छोरा 'किरण' लाई छुट्टिएर बसेपछि 'किरण' को बिहे नहुन्जेल उनी सामान्य हुन्छिन्। किरणलाई अथाह प्रेम गर्छिन्। किरण पनि उनलाई आफ्नै आमालाई भैं मान, मर्यादाले व्यवहार गर्छ। 'माइजू' बिरामी हुँदा किरण उनको जीउ थिचिदिने, स्याहार गर्ने, तेल मालिस गर्ने काम समेत गर्थ्यो। 'माइजू' लाई पनि किरणले जीउ, गोडा मालिस गरिदिएन भने चित्तै बुझ्दैनथ्यो, यद्यपि घरमा काम

गर्ने मान्छे छँदै थिए । 'माइजू' यही चाहन्थिन् कि किरण सधैंभर उनलाई यसैगरी स्याहारसुसार गरोस् । यसबाट उनलाई अपार आनन्दनुभूति हुन्थ्यो किनभने उनको अवचेतन मनले चाहेको पुरुषको स्पर्श किरणबाट प्राप्त गरिरहेकी थिइन् । तसर्थ 'माइजू' किरणको बिहे नहोस् भन्ने सोचिन् । बिहेपछि 'किरण' आफूबाट खोसिने छ भन्ने त्रासले उनको मस्तिष्कमा डेरा जमाएको थियो । तर पछि किरणको बिहे भयो । 'माइजू'ले जे नचाहेको त्यही भयो । आफूले स्याहारसुसार गरेर हुर्काएको टुहुरो छोराको बिहेको खुसियालीमा 'माइजू'को मन रमाएन । बरू उनको मुहारमा छोराको बिहेमा रुँने हैन खुसियाली मनाउँनु पर्छ, नाच्नु पर्छ भन्ने 'म' को सुभाबलाई उनी स्विकार्न सक्दिनन् । "माइजू ✘ के भयो तपाईंलाई ? छोराको बिहेमा नाच्नुको सट्टा किन रुनु भएको ?"

"अब रुने बेला आयो भान्जी✘"

"के कुरा गर्नु भएको होला यो माइजूले पनि ? बुहारी आएपछि हाँस्ने दिन पो आयो भन्नुपर्छ ।"

"हेरिराख्नुस् भान्जी✘ सानैदेखि यो टुहुरालाई स्याहारेको हुर्काएको फल मैले रोएर बिताउँन पर्नेछ । मेरो इच्छा विरुद्ध त्यसले बिहे गर्‍यो । स्वास्नीपट्टि नलागी सानी आमापट्टि लाग्छ र✘ " (पृ. ५) यसबाट स्पष्ट हुन्छ किरणको बिहे माइजूलाई असह्य भएको छ । उनमा विकृत मानसिकताको विकास भइरहेको छ । फलस्वरूप 'माइजू' किरणको बिहेलाई सहज रूपले लिन सक्दिनन् र बिहे समापन पछिका माइजूका गतिविधिहरू असामान्य बन्दै जान्छन् । उनी छोराबुहारी घुम्न गएको, हाँसखेल गरेको, भित्र ढोका लगाएर कुरा गरेको देखी सहन्नन् र यस्तो देख्दा छोरा बुहारीलाई तुच्छ शब्दहरूले गाली गर्छिन् । "लाज नभएका नकच्चरा नकच्चरी हो✘ तिमीहरूलाई साँझ पर्दैन्? रात आउँदैन्? दिउँसै ढोका लगाएर बस्न लाज लागेन्?" (पृ. ६) यसरी माइजू असामान्य मानसिक अवस्थाबाट ग्रसित भइरहेकी छिन् । छोराबुहारी 'माइजू' प्रति नकारात्मक छैनन् आफ्नो दायित्व र कर्तव्यप्रति सचेत र इमान्दार छन् । तर पनि माइजूको असामान्य व्यवहारले उनीहरू दिक्क हुन्छन् । बुहारी सासूप्रतिको सम्मान

स्वरूप सिरानीको खोलमा सासूको नाम लेखेर बुट्टा बनाउँछे। यो पनि माइजूलाई असह्य हुन्छ र बुहारीले लोग्ने, सासू, ससुराको नाम समेत भन्नु हुन्न भन्ने विषय निकालेर बुहारीलाई दोषी देखाउँछिन्। अब छोराको सट्टा बुहारीले आफ्नो जीउ मालिस गरेर आफूलाई सञ्चो नहुने र सानैदेखि छोराको चाकडी गरेको बानीले अरूले गरेको चित्तै नबुझ्ने तर्क उनी गर्छिन्। माइजूका क्रियाकलापमा कुनै सुधार नभएपछि र बरू भन्नु तुच्छ हुँदै गएपछि छोराबुहारी 'माइजू'बाट अलगिन्छन्। उनी यो पीडा सहन नसकेर अन्तमा गंगाजीमा हामफालेर आत्महत्या गर्छिन्। आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको भागीरथी श्रेष्ठको 'जलनका बिम्बहरू' कथाले ग्रामीण परिवेशलाई आधार बनाएको छ। नारी चरित्रप्रधान यस कथाले वासनात्मक असन्तुष्टिले मानिस आत्महत्या गर्ने पनि बाध्य हुने तथ्यलाई उजागर गरेको छ। प्रस्तुत कथाको मुख्य पात्र 'माइजू' ले आत्महत्या गर्ने अन्य कुनै कारण देखिदैन। किरणले अब आफूलाई बिहेभन्दा अगाडिकै भैँ सेवा गर्न सक्दैन भन्ने सोच नै उनको आत्महत्याको कारण हो। यही तथ्यको उद्घाटन गर्नु नै जलनका बिम्बहरू कथाको उद्देश्य हो।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'जलनका बिम्बहरू' कथा एक सामाजिक यथार्थवादी कथा हो। समाजमा घटिरहेका र घट्न सक्ने घटनाहरूलाई कथाले मुख्य विषयवस्तु बनाएको छ। नियतिको क्रूरताले कतिपय महिलाहरू बिहे भएको केही वर्षमै विधवा हुन्छन्। विधवा विवाहप्रति समाज त्यति उदार भैनसकेको हुँदा त्यस्ता महिलाहरू अर्को विवाह गरिहाल्न सक्दैनन् र आफ्नो जीवन उही पतिको नाममा व्यतीत गर्ने निर्णय गर्छन्। उनीहरू अवचेतन मनको यौन चाहनालाई दमन गर्दछन्। जसले गर्दा उनीहरूको जीवन चेतन र अवचेतनमनको द्वन्द्वले घाइते हुन्छ। यौन चाहना पूरा नभएको कारण उनीहरूमा असामान्य मानसिक अवस्थाको सृजना हुँदै जान्छ र अन्त्यमा उनीहरू यो पीडा सहन नसकेर आत्महत्या गर्न बाध्य हुन्छन्। यसर्थ प्रस्तुत कथाले सामाजिक यथार्थवाद र नियतिवादलाई अङ्गीकार गरेको छ। यिनै कुराहरू नै यस कथाका प्राप्ति हुन्। कथाकार भागीरथीश्रेष्ठ कथामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको उचित संयोजन गर्न सफल भएकी छिन्। परिष्कृत र परिमार्जित भाषा शैलीले उनको कथा सरस र सफल भएको छ। कथामा पात्रले बोल्ने शब्दहरू ग्रामीण

जीवन शैलीलाई स्पष्टसँग झल्काएको छ । कथामा विशेषगरी आन्तरिक द्वन्द्वविधानले स्थान पाएको छ । नारी चरित्रलाई उद्घाटन गर्न सफल भागीरथी श्रेष्ठको जलनका बिम्बहरू कथा राम्रो कोटीको कथा हो ।

‘जलनका बिम्बहरू’ एक सन्देशमूलक कथा हो । यस कथाले मानव जीवनमा यौनको अपरिहार्यतालाई स्वीकार्नुपर्ने सन्देश दिएको छ । मानव जीवनमा यौनतृप्ति भएन भने उसको जीवन दुर्घटनाग्रस्त हुने यथार्थलाई यहाँ उद्घाटन गरिएको छ । यस कथाको प्रमुख पात्र ‘माइजू’ सानै उमेरमा विधवा हुन पुगेकी छिन् र पतिको मृत्युपछि आफ्नै पतिको सतमा बस्ने भन्दै अर्को बिहे गर्दिनन् । तसर्थ उनको काम वासनाको तृप्ति हुन पाएको छैन । यसबाट ‘माइजू’ को अवस्था असामान्य बन्न पुगेको छ । अन्त्यमा ‘किरण’को बिहेपछि उनी आत्महत्या गर्न पुगेकी छिन् । यसरी समाजको ज्वलन्त विषयलाई सफलतापूर्वक पस्कन सफल भएकोले कथा सफल बनेको छ ।

५.२ संस्कार कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित ‘मोहदंश’ कथा सङ्ग्रहको दोस्रो कथाको नाम हो ‘संस्कार’ । यस कथाका मुख्य पात्र ‘जानकी’ र उसकी ‘बुहारी’ हुन् । कथाले पुरानो संस्कार बोकेकी विधवा सासूको चरित्र चित्रण गरेको छ । कथामा प्रयुक्त ‘जानकी’ एक विधवा महिला हो । ऊ कथामा गृहिणीको रूपमा उपस्थित छे । उसका छोरा-बुहारी जागिरे हुन्छन् । बिहान अफिस जानु र साँझमा फर्किनु उनीहरूको दिनचर्या हो । ‘जानकी’ भात पकाउँछे र छोराबुहारीलाई खुवाउँछे । ऊ ‘बुहारी’ प्रति एकदमै नकारात्मक छे । बुहारीको संस्कारमा आधुनिकताको छाप पाइन्छ । ऊ ‘सासू’ लाई प्रेम गर्छे, सम्मान पनि गर्छे तर उहिलेका बुहारीहरूले जस्तो सासूका गोडा मालिस गरिदिने, बिहानै उठेर सासूका खुट्टा ढोग्ने, सासूले खाना नखाई आफूले नखाने जस्ता पुराना संस्कारहरूलाई आत्मसात् गर्न सकिदैन । तर ‘जानकी’ बुहारीलाई यही आधारमा रूखो र अनुशासनहीन मानिस ठान्दछे । जानकीमा रुढिवादी सोच छ । ऊ बुहारी सासूको सेवा-सुसार गर्न मात्रै बनेका हुन् र बुहारीले सासूको पूजै गर्नुपर्छ भन्ने असम्भव मान्यता राख्छे तर बुहारी यी

सबै गर्दिन । ऊ पढे लेखेकी छे र जागिर खाएकी छे तसर्थ जानकी बुहारीप्रति क्रूद्ध छे । घरमा काम गर्ने मान्छे राखिएको छ र बुहारी उसलाई नै भात पकाउने घरधन्दा गर्ने काम लाउन सासूलाई सल्लाह दिन्छे तर 'सासू' जानकी आफूले केही कामै गर्न छाड्यो भने बुहारीले भन् हेच्छन् भन्ने सोच्छे र त्यो सब आफैँ गर्छे । बुहारीको यस्तो सुभाबले उसलाई भन् रिस उठ्छ । एक दिन बुहारीले तलब भिकेको दिन 'जानकी' लाई एउटा साडी ल्याइदिन्छे र लगाउन अनुरोध गर्छे । तर निस्ठुरतासँग साडीलाई कच्याककुचुक पारी भूइँमा लथालिङ्ग छरिदिन्छे । 'म साडी लगाउन्न' भनेर कर्कश आवाजमा बुहारीलाई उत्तर दिन्छे । बुहारीमा पनि सासूप्रति क्रोध उत्पन्न हुन्छ तर ऊ क्रोधलाई दबाउँछे । यसर्थ प्रस्तुत कथामा सामाजिक परम्परा, रुढिवादी तथा आधुनिक समाज व्यवस्थाका बीचमा उब्जिएका विभिन्न समस्याहरूलाई विषयवस्तु बनाइएको छ ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'संस्कार' कथा 'जलनका बिम्बहरू' कथा जस्तै एक नारी मनस्थितिलाई चित्रण गरिएको मनोवैज्ञानिक कथा हो । यस कथामा 'जानकी' को मनोविश्लेषण गरिएको छ । 'जलनका बिम्बहरू' कथाकी 'माइजू'को जस्तै 'संस्कार' कथाकी जानकी पनि विधवा हुन्छे । यौवन अवस्थामा नै पति गुमाएको दर्दनाक परिस्थितिको सामना गर्न 'जानकी' बाध्य भई । उसले यो चोटबाट पीडित हुनुपरे पनि, विगतको उसको जीवन दुःखपूर्ण भए पनि वर्तमानमा उसको जीवन सुखी नै देखिन्छ । आफ्नो साथबाट दैवले लोग्ने खोसेको भए पनि आफूले नौ महिना गर्भमा बोकेर जन्माएको, छाती चुसाएर हुर्काएको, दुःख गरेर पढाएको छोरो साथमा छ, बुहारी छे । छोरा बुहारी दुवैजना जागिरे छन् आम्दानी राम्रै छ, काम गर्ने मान्छे (कान्छी) पनि राखिएको छ । तसर्थ उसलाई धेरै दुःख छैन । तर पनि 'जानकी' शान्तपूर्वक बाँचेकी छैन । उसको हृदय भिन्नभिन्नै जलिरहेको छ । उसको हृदयको जल्नुको मुख्य कारण अरू केही नभएर बुहारीले आत्मसात् गरेको 'संस्कार' हो । 'बुहारी' र 'जानकी' का संस्कारमा भिन्नताहरू छन् र यिनै संस्कारगत विविधताले कथानकको सुरुवात गरेको छ, कथानकलाई अगाडि बढाएको छ र कथा टुङ्ग्याएको छ । 'जानकी' अहिले एक गृहिणीको

रूपमा कार्यरत छे । उसका छोराबुहारी दुवैजना पढेलेखेका छन् र काम गर्छन् । जानकीको मस्तिष्क पुरानै संस्कारले भरिपूर्ण छ । उसले यो संस्कार आफूभन्दा अगाडिको पुस्ताबाट सिकी र आफू त्यही संस्कारलाई आत्मसात् गरी ऊ आफू बुहारी हुँदा सबै घरधन्दा गर्थी, सौतेनी सासूलाई रिभाउन उसका खुट्टा मिचिदिन्थी । बिहानै उठेर सासूलाई ढोगी दिन्थी र सासूलाई नखुवाई उसले कहिल्यै खाइन । यस्तो संस्कार भोगेकी 'जानकी' आफ्नी बुहारीबाट पनि त्यस्तै व्यवहारको अपेक्षा गर्थी । ऊ चाहन्थी बुहारीले सबै घरधन्दा गरोस्, आफूलाई सधैं ढोगोस्, आफूलाई नखुवाई उसले नखाओस् आदि । बरू ऊ अफिस नजाँदा पनि हुन्छ, पैसा नकमाउँदा पनि हुन्छ भन्ने उसको सोचाई थियो । तर बुहारीले आधुनिकतालाई वरण गरेकी छे र ऊ सासूको मान्यता अनुसार चल्दिन । सासूका गोडा मालिस गर्ने, बिहानै उठेर सासूका खुट्टा ढोग्ने, सासूलाई नखुवाई आफू नखाने जस्ता चलनअनुसार ऊ चलेकी हुन्न । त्यसर्थ 'जानकी' बुहारीले आफूलाई सम्मान नगरेको, पूजा नगरेको देखेर बुहारीप्रति क्रूद्ध छे । काम गर्ने मान्छे राखिएको भए तापनि जानकी भान्साको काम आफैं गर्छे । घरमा कोही मान्छे आउँदा 'बुहारी' जानकीलाई चिया तयार गरिदिन अह्राउँछे । अफिस जान ढिलो भैसकेको भनेर भात सासूले खानुभन्दा अगाडि नै खान्छे । यसरी 'बुहारी' परम्परावादी सासूको बन्धनबाट आफूलाई स्वच्छन्द राख्छे । तर सासूलाई यो असह्य हुन्छ र ऊ बुहारीलाई भित्रिभित्रै गाली गरेर, मनमा कुराहरू खेलाएर तथा आफू 'बुहारी' हुँदा भोगेका क्षणहरू सम्भेर समय बिताउँछे । कहिलेकाहीं छोराको साथी कि आमा 'राधा' उसकोमा आउँछे । राधाको पनि पीडा उस्तै, जलन जस्तै भएकोले उनीहरूका कुरा मिल्छन् । जानकी र राधा आफ्ना मनको वह एक अर्कासँग कहन्छन् बहन्छन् । यसरी जानकीको दिनचर्या बित्छ । 'बुहारी'को व्यवहारले ऊ उकुसमुकुस भएकी छे । बुहारी सासूप्रति नकारात्मक छैनः "आमालाई सञ्चो भएन कि के हो ? मुख अँध्यारो देखिन्छ नि म कान्छीलाई नै भात पकाउन लगाउनुस् भन्दा मान्नु हुन्न ।" (पृ.१७) उसले सासूलाई माया गर्छे भन्ने कुरा कथाको अंशले प्रमाणित गर्छ । तर 'जानकी'लाई बुहारीको यो सुभाबले भनै रिस

उठ्छ । यसरी बुहारीका क्रियाकलापहरूबाट जानकी तड्पिएकी छे । एक दिन 'बुहारी'ले जानकीलाई साडी किनेर ल्याइदिन्छे । यसले 'जानकी' भन् क्रोधित हुन्छे र साडीलाई स्वीकार नगरेर, बरू यसलाई कच्याककुचुक पारेर भूइँमा फालेर बुहारीप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोण छताछुल्ल पाछे । कथा टुङ्गिन्छ । बाह्य सर्वदर्शी दृष्टिविन्दुमा लेखिएको प्रस्तुत कथामा सहरिया परिवेशको चित्रण गरिएको छ । विधवा सासुरू आफ्नो दाम्पत्यजीवन ध्वस्त भएकोले छोराबुहारीलाई पनि आनन्दपूर्वक बाँचन दिदैनन् भन्ने यथार्थलाई उद्घाटन गर्नु कथाको उद्देश्य हो । संस्कार कथाको प्रमुख पात्र 'जानकी' ले कुनै अपराध नहुँदा नहुँदै पनि छोरा बुहारीप्रति नकारात्मक भएकी छे र बुहारीको आधुनिक संस्कारको विरुद्ध विद्रोह गरेकी छे ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'संस्कार' कथा सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । कुनैबेला सामन्तवादी संस्कारलाई आत्मसात् गरेको हाम्रो, समाजले आधुनिकतालाई वरण गरे पनि सामन्ती संस्कारका अवशेषहरू यहाँ अभै पनि पाइन्छ । गाउँ, सहर, जहाँ भए पनि मानिसको सोचाइमा त्यति सकारात्मकता आएको देखिँदैन । बुहारीहरूलाई सधैं शिर निहुँयाइरहने अवस्था सिर्जना गर्नुपर्छ, सासुरूले उनीहरूलाई सधैं थिचोमिचो गर्नुपर्दछ, शासन गर्नुपर्छ, विभिन्न रोगव्याधीले ग्रस्त भएर पनि सदैव सासूको सेवासुसार गर्नु बुहारीको कर्तव्य हो भन्ने मानसिकता भएका मानिसहरू पाइन्छन् । त्यसैले यो कथाले समाजको यथार्थ स्थितिलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ र यथार्थवादको कोटीमा रहन सफल भएको छ । कथामा सशक्त ढंगले द्वन्द्वको प्रयोग भएको छ । यहाँ मूलतः आन्तरिक द्वन्द्वको प्रयोग भएको छ । 'जानकी'को मनभित्र विभिन्न विचार र सोचाइहरूबीच द्वन्द्व भएको देखिन्छ । बाह्य द्वन्द्वको पनि संकेत देखापर्छ तर सशक्त प्रस्तुति देखिँदैन । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठले कथामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको कुशल ढंगले संयोजन गरेकी छिन् । परिष्कृत र परिमार्जित भाषा शैलीले उनको कथा सरल र सरस भएको छ । कथामा पात्रले बोल्ने भाषा उनीहरूको स्तरसँग सुहाउँदो छ । कथामा संवादको पनि प्रयोग भएको छ । कथामा प्रयोग भएको संवादले कथालाई रोचक र सजीव बनाएको छ । संवाद पनि पात्रको स्तरअनुसारको देखिन्छ ।

यसर्थ भागीरथीश्रेष्ठको 'संस्कार' कथा एक उत्कृष्ट कथा बन्न सफल भएको छ ।

'संस्कार' कथा एक नारी चरित्र प्रधान कथा हो । यस कथाले समाजलाई पछाडि फर्कन बाध्य पार्ने र असभ्यखालका संस्कारहरूलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने र आधुनिकतामा सुहाउँदो प्रगतिशील संस्कारको स्थापना तथा विकासमा मानिसको ध्यान जानुपर्ने कुराको सन्देश दिएको छ । साथै बूढाबूढीहरू 'नानीदेखि सिकेको बानी' हतपत्त छाड्न असमर्थ हुने हुँदा उनीहरूलाई पनि प्रेमपूर्वक सम्झाएर पुरानो संस्कार छाड्न सक्ने बनाउन वर्तमान पिढीले कदम चाल्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । प्रस्तुत 'संस्कार' कथामा जानकीले आधुनिक 'संस्कार' प्रति जुन विद्रोह गरेकी छे त्यो विद्रोहलाई साम्य बनाउन बुहारीले सासूलाई सम्झाई बुझाई गरेको देखिदैन । तसर्थ अघिल्लो पुस्ता र वर्तमान पुस्ताबीच देखिएको द्वन्द्वलाई निस्तेज पारेर सुन्दर समाज निर्माण गर्न बुझ्ककड वर्तमान पुस्ताले सशक्त प्रयत्न गर्नुपर्ने देखिन्छ । यही नै 'संस्कार' कथाको मूल भाव हो ।

५.३ दीपा कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

दीपा कथा कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहको तेस्रो कथा हो । यस कथाको मुख्य पात्र दीपा र उसको लोग्ने 'म' हो । 'दीपा' लाई आफ्नी श्रीमतीको रूपमा पाउँदा 'म' आफूलाई अत्यन्त भाग्यमानी ठान्छ । र उसलाई आफ्नो जिन्दगी सुमधुर लाग्छ । 'म' शारीरिक रूपमा त्यत्रि राम्रो छैन । ऊ कालो र छयाके छ । तर उच्च पद र शैक्षिक योग्यताले सुसज्जित छ । 'दीपा' भने अत्यन्त सुन्दर छे । तर आफ्नो लोग्ने नराम्रो भए तापनि उसले यो कुराको कहिल्यै गुनासो गरिन । उसले स्नातकसम्म अध्ययन गरेकी छे । यसरी नै उनीहरूका दिनहरू बित्दै गए । उनीहरूको एउटा छोरा पनि जन्मियो । छोरा पाँच वर्षको भएपछि दीपाले नोकरी गर्न सुरु गरी । नोकरी गर्नुपर्ने उसको लागि रहर थियो । नोकरी गर्न थालेपछि ऊ आफ्नो हाकिमको

शारीरिक सुन्दरताबाट प्रभावित भई । कालो र छ्याके आफ्नो लोग्नेको मुहारले उसमा जुन वितृष्णा जागेको थियो त्यसले ऊ हाकिम तर्फ बेजोडले आकर्षित भई । एकदिन अफिस गएकी 'दीपा' घर फर्कन्न । उता उतै हाकिमसँग नयाँ जिन्दगीको सुरुवात गर्छे 'म' लाई भुल्दै । 'म' भने दीपा घर आउँछे भन्दै कुर्छ र जब दीपाले आफूलाई छोडेको निश्चित हुन्छ । छोरालाई सम्हालेर बाँकी जीवन बिताउने निश्चय गर्छ । यसरी कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित प्रस्तुत 'दीपा' कथाले शारीरिक रूपमा त्यति सुन्दर नभएको कारण श्रीमतीको धोकाले मर्माहत भएको लोग्नेको जीवनलाई विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'दीपा' कथा एक मनोवैज्ञानिक कथा हो । यस कथामा मूलतः दीपाको मनस्थितिलाई विश्लेषण गरिएको छ । दीपाले आफ्नो लोग्नेलाई कसरी मूल्याङ्गन गरी र किन ऊ 'म' लाई छाडेर अर्कालाई अँगाल्न पुगी यसकै आधारभूमिबाट कथा अगाडि बढ्दै जान्छ ।

'म' उच्च पद र शैक्षिक योग्यताले सुसज्जित व्यक्ति हो । ऊ बाहिरी रूपको आधारमा त्यति सुन्दर छैन, ऊ कालो र छ्याकटे छ तर दीपाप्रति उसको प्रेम प्रगाढ छ र ऊ दीपालाई उसको खुसीको लागि सबै कुरा समर्पण गर्न तयार छ । दीपा अत्यन्त सुन्दर छे । उनीहरूका वैवाहिक जीवनले दसौं वसन्त पार गरिसकेको छ । तर यस अवधिमा 'म' ले आफू नराम्रो छु भन्ने सोचेर हीन अनुभूति गरे पनि दीपाले उसको शारीरिक खोट देखाएर खिसी गरेको र मन खुम्च्याएको थाहा छैन । त्यसैले ऊ दीपाले आफ्नो शारीरिक कुरूपताप्रति खासै मन नदुःखाएको विश्वास गर्छ । दीपाको आगमनले ऊ आफ्नो घरमा सुन्दर फूल भित्रिएको अनुभव गर्छ र त्यो सदा हराभरा भएर फुल्ने तथा कहिल्यै नओइलाउने विश्वास गर्छ । घरमा दीपा नै सर्वेसर्वा थिई र उसले सकेजति सुविधा दीपालाई दिएको थियो । दीपा 'ग्याजुयट' थिई र उसले र छोरा पाँच वर्ष भएपछि नोकरी गर्ने रहर गरी । 'म' ले दीपाको खुसीको लागि उसलाई नोकरी गर्न सहमति दियो यद्यपि उसले नोकरी नगर्दा पनि परिवार एकदमै राम्रोसँग चलन सक्थ्यो, चलिरहेको थियो । नोकरीमा गएको एक महिनापछि दीपामा क्रमशः परिवर्तन आयो उसको आँखामा

ज्योति हराउँदै गयो, चञ्चलता र स्फूर्ती सेलाउँदै गयो । यसको मूल कारण के थियो भने ऊ आफ्नो लोग्नेको शारीरिक रूप देखि क्रमशः असन्तुष्ट बन्दै गई । उसले आफ्नो लोग्नेको शारीरिक संरचना अरूसँग दाजी अथवा आफ्नै हाकिमसँग दाँजी । आफू पनि अति सुन्दर भएकाले कुरूप मानिसलाई लोग्ने मान्नुपर्दा सायद उसको मन रोएको थियो । यही कारणले उसमा परिवर्तनहरू देखा परे । ऊ अब 'म' सँग कम बोल्थी, कहिलेकाँही घर ढिलो आउँथी । एक पटक ऊ 'अपनापन' भन्ने फिल्म हेरेर अवेर घर फर्किई । तर 'म' ले दीपालाई केही भन्न सकेन, रिसाउन सकेन न त हप्काउन नै सक्यो । दीपा फिल्मको कहानी सम्भरेर घुँक्क-घुँक्क गर्दै रोई । फिल्मको कहानी थियो- 'एउटी पढेकी स्वास्नी मान्छे आफ्नो स्वतन्त्रता र धनको लागि घर, लोग्ने-छोराछोरीलाई छाडेर एउटा धनीसँग बिहे गर्छे । 'म' लाई भने दीपाको कुरा सुनेर हाँसो उठ्यो र फिल्म हेरेर पनि रोइन्छ र? भनेर सम्झायो । दीपाले उसलाई 'सिनेमाका नायकलाई छाडेर नायिका गए जस्तै मैले पनि तपाइँलाई छोडेर गएँ भने तपाइँलाई कस्तो होला? भनेर सोध्छे । उसको यस्तो प्रश्नले 'म' झस्कन्छ र यस्तो हुनै नहुने कुरा गरेर समय फाल्नु हुँदैन भन्छ । दीपालाई रातभर खटपट भइरहन्छ, रातैभर आँखाबाट आँसुहरू बगिरहन्छन् । भोलिपल्ट अफिस गएको दीपा घर फर्कन्छ । 'म' ले दीपा र एउटा जवान लोग्ने मान्छे एउटा गाडीमा भएको देख्छ । त्यो जवान मान्छे दीपाकै अफिसको हाकिम हुन्छ । सुरुमा 'म' लाई विश्वास लाग्दैन तर दीपा त्यो रात फर्किन, दुई चार दिनपछि पनि फर्किन । अब यो यथार्थ भयो कि दीपाले 'म'लाई छोडी, धोका दिई । तर 'म' मा दीपाप्रति हिंसाको भाव जन्मदैन, रिस उठ्दैन, आफ्नो शारीरिक कुरूपताको दीपाले धोका दिएको कुराबाट शान्त र दुःखित भएर सोच्छ र छोराको भविष्यको बारेमा चिन्ता गर्छ । 'दीपा' कथाको मूल विषयवस्तु यही हो । आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको यस कथाको मुख्य उद्देश्य मानिस रूपको मोहमा फस्यो भन्ने ऊ पूर्ण रूपमा अन्धो हुन्छ र आफ्नो दायित्वमा मात्र पर्दैन स्वयं आफैँलाई पनि विर्सिन्छ भन्ने कुरालाई यस कथाले उद्घाटन गरेको छ । सुन्दर गुलाफको फूल पत्र-पत्र गर्दै खसेभैँ मानिसको सुन्दरता पनि

समयको बगाइसँगै जान्छ । त्यसैले कसैले आफू सुन्दर छु भनेर घमण्ड गर्नु र कसैलाई कुरूप ठानेर हेला गर्नु महामूर्खता हो । यस कथाकी दीपा सुन्दरताले अन्धी भएकी छे र आफ्नो प्रिय छोराप्रतिको दायित्वलाई बिसेकी छे र 'म' को आत्माको 'दुःखाइ' को अनुभूति गर्न सकिदैन । समयले भोलि आफूलाई पनि खुइल्याएर कुरूप बनाउनेछ र आफ्नो सुन्दरता पखालिनेछ भन्ने उसले बुझेकी छैन । यस कुरालाई छर्लङ्ग पार्नु पनि कथाको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'दीपा' कथा एक सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । यस कथामा दीपाको माध्यमबाट नारी चरित्रलाई उद्घाटन गर्ने काम भएको छ । दीपाजस्ता नारीको व्यवहारले असल र कञ्चन स्वभाव भएका नारीहरूले पनि मुख लुकाउने अवस्था सृजना भएको तथ्य यस कथामा उद्घाटन गरिएको छ । यस कथामा नायिकाको भूमिकामा रहेकी दीपा नारी कलंकका रूपमा रहेकी छे । धोका दिनु एक जघन्य अपराध हो भन्ने उसले आत्मसात् गरेकी छैन । बिहेभन्दा अघि पूरै आँखा खोल्नुपर्छ र बिहेपछि आधा आँखा चिम्लनुपर्छ वैवाहिक जीवन सफल बनाउनका लागि भन्ने उक्ति उसले अनुभूति गरेकी छैन । यदि 'म' उसलाई मन पर्दैनथ्यो भने पहिले नै विवाह बन्धनमा नबाँधिएकी भए हुन्थ्यो । तर पहिले उसको शारीरिक बनावटप्रति कुनै गुनासो नगर्ने, छोरा पनि पाँचवर्षको भएपछि, बिहेभएको दसवर्ष पछि अर्कोसँग नाता गाँस्नु निश्चय नै असल चरित्र मान्न सकिन्न । यसर्थ 'दीपा' यस कथामा असल चरित्र नभएकी पात्रको रूपमा रहेकी छे । 'म' लाई असल चरित्रको रूपमा उभ्याइएको छ । उसले परिवारको दायित्व राम्रोसँग निर्वाह गरेको छ । स्वास्थ्य छोराछोरीप्रतिको कर्तव्य राम्रोसँग पूरा गरेको छ । ऊ शिक्षित छ उच्च पद प्राप्त गरेको छ र यथेष्ट मात्रामा आमदानी गर्छ । तर ऊ शारीरिक रूपमा त्यति सुन्दर छैन जसको कारण उसले श्रीमतीको धोका पाएको छ । त्यसैगरी 'दीपाको हाकिम' पनि यस कथामा खराब चरित्रको रूपमा देखिन्छ । अर्काकी विवाहिता स्त्रीलाई फसाउनु एक जघन्य अपराध हो । उसको यो कार्यले 'म' पात्रमा सहनै नसक्ने पीडा सृजना भएको छ भने दीपाको छोराको

भविष्यप्रति निर्लज्ज भएर खेलवाड गरेको छ। यसर्थ समग्रमा 'दीपा' कथामा यी नै पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ। समाजमा यस्ता पात्रहरू यथेष्ट मात्रमा पाइने हुनाले र यस्ता घटनाहरू घटिरहेका र घट्ने संभावना बढी मात्रमा रहेकोले यो कथा एक सामाजिक यथार्थवादी कथा हो।

'दीपा' कथामा सहरी परिवेशलाई आधारभूमि बनाइएको छ। 'म' पात्र शिक्षित हुनु, उच्च पद प्राप्त गर्नु र घर परिवारलाई सुखपूर्वक पाल्नु तथा 'दीपा' ले पनि पछि नोकरी गर्न थाल्नु, सिनेमा हेर्न जानु आदिले सहरी संस्कार झल्काउँछन्। सहरी सभ्यतामा मानिस अर्काप्रति उदारता व्यक्त गर्न सक्दैन, आफ्नो स्वार्थलाई सर्वोपरि ठान्छ र आफ्नो कारण अर्काले पाएका चोटहरू कति पनि ख्याल गर्न सक्दैन भन्ने कुरालाई देखाइएको छ। नारीहरूमा 'सीता' प्रवृत्ति क्रमिक रूपले अल्प हुँदै गएको यथार्थ कथामा झल्काइएको छ। कथामा तत्सम, तद्भव तथा आगन्तुक शब्दहरूको सही संयोजन भएको छ। कथा एकदम सरल भाषामा लेखिएको छ र साधारण पाठकले पनि सजिलै बुझ्न सक्छन्। पात्रको स्तर अनुसारको भाषा प्रयोग भएको छ। कथामा 'संवाद' को पनि प्रयोग भएको छ, जसले कथालाई सजीवता प्रदान गरेको छ। यी यावत् कुराहरूले गर्दा कथा सरल, सरस र सफल बनेको छ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'दीपा' एक सन्देशमूलक कथा हो। यस कथाले नारीहरू आफ्नो लोग्ने पद र प्रतिष्ठाले सम्पन्न मात्र हैन शारीरिक रूपमा पनि सुन्दर आकर्षक होस् भन्ने चाहन्छन् भन्ने कुराको सन्देश दिएको छ। कथामा प्रयुक्त 'दीपा' आफ्नो लोग्नेको उच्च पद र राम्रो आम्रदानी हुँदाहुँदै पनि आफ्नो हाकिमसँग पोइला गएकी छे। यसको मुख्य कारण अरू केही नभएर हाकिमको सुन्दरता नै हो।

५.४ 'अतिक्रमण' कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहको चौथो कथा 'अतिक्रमण' हो। यस कथाको मुख्य पात्र रश्मि र 'म' हुन्। रश्मि र 'म' लोग्ने स्वास्नी हुन्। अहिले 'रश्मि' काम गर्छे भने 'म' बेरोजगार छ। उनीहरूका एक छोरा र एक छोरी

पनि हुन्छन् । 'म' श्रीमती र छोराछोरीलाई धेरै माया गर्छ । आफ्नो आमदानी हुँदा उसले आफ्नो परिवारलाई सुखी राख्नुपर्ने कर्तव्य पूरा गर्‍यो । तर अहिले छ महिनादेखि 'म' सँग आमदानीको स्रोत केही छैन । घरको आर्थिक अवस्थामा कुनै दुष्प्रभाव नपरोस् भनेर 'रश्मी' नोकरीको खोजीमा लाग्छे र उसलाई 'मनोज'ले बैकमा नोकरी मिलाई दिन्छ । 'नोकरी' गर्न थालेपछि रश्मीको स्वभावमा परिवर्तन आउँछ । ऊ आफूलाई मूल्यवान् र महान् मानिस ठान्छे भने लोग्नेलाई नोकर-चाकरलाई जस्तो व्यवहार गर्छे आफू मीठो खान्छे, जागिर लगाइदिने 'मनोज'लाई अतिथिको रूपमा घरमा बोलाएर सत्कार गरेर मीठो खुवाउँछे तर लोग्नेलाई बासी भात दिन्छे । 'म' रश्मीसँग डराउँछ र रश्मीका सबै क्रियाकलापलाई सहन्छ । तर जब रश्मी भन् आफूप्रति निर्दयी बन्दै जान्छे र आफूप्रतिको व्यवहारमा कुनै सुधार गर्दिन 'म' घर छोडेर हिँड्छ । यसरी कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'अतिक्रमण' कथाले नारीले पुरुषप्रति गर्ने व्यवहार र हेर्ने दृष्टिकोणमा उसको आर्थिक अवस्था र आमदानीले कस्तो प्रभाव पारेको हुन्छ भन्ने कुरालाई विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'अतिक्रमण' कथा श्रीमतीबाट हेपिएको, पीडित लोग्नेको मर्मस्पर्शी कथा हो । आफू बेरोजगार भएकोले यहाँ लोग्ने 'म' निरीह प्राणी भएको छ भने श्रीमती 'रश्मी' बैकमा नोकरी गर्न थालेपछि घरमा हैकम चलाउन थालेकी छे । लोग्नेले राम्रो कमाई गर्दा लोग्नेलाई नोकरनीले जस्तै सेवा गर्ने 'रश्मी' लोग्नेको जागिर खोसिएपछि उसलाई नोकरलाई जस्तै व्यवहार गर्छे । 'नोकरी' खोसिनु 'म' का लागि दुर्भाग्यपूर्ण भएको छ । 'म' को जागिर खोसिएपछि रश्मी आफ्नो नोकरीको लागि दिन रात दौड्न थाली । एक दिन ऊ राति अबेरसम्म घर आउँदिन । 'म' ले भात पकाएर छोराछोरीलाई खुवाउँछ । आफू पनि खान्छ र उसलाई पनि राखिदिन्छ । करिब राति एक बजेतिर ऊ 'मनोज' को मोटरसाइकलबाट घर आउँछे । 'मनोज' ले रश्मीलाई बैकमा जागिर लगाइदिएको छ । ऊ नामुद गुण्डा हुन्छ । उसले त्यो दिन रक्सी पनि खाएकी हुन्छे । ऊ मनोजलाई देवता मान्छे । "थाहा छ, मेरो बैकमा नोकरी हुने भयो (

मनोज दाइले मिलार्ई दिनु भएको ष मनोज दाइ मेरो लागि देवता हुनुहुन्छ । मेरो नोकरी भएको खुसियालीमा हामीले होटलमा खाना खायौं । तपाईंको नाथे नोकरी नभए पनि मलाई कुनै फिक्री भएन । म भात खान्न है । (पृ.-३३) रश्मिले आफ्नो स्वाभिमानलाई बेचेर नोकरी प्राप्त गरी । नोकरी गर्न थालेपछि उसको स्वभावमा परिवर्तन आयो । मानव भएपछि चिन्दै नचिनेको मानिसलाई त राम्रो व्यवहार गर्नुपर्छ, प्रेम गर्नुपर्छ अनि कहिलेकाहीं आफू भोकै रहेर पनि उसलाई सेवा गर्नुपर्छ भने लोग्नेप्रति ऊ कति समर्पित हुनुपर्ने हो उसले अनुभूति सम्म पनि गर्न सकिन । सँगै बाँच्ने, सँगै मर्ने कसम खाएर आफ्नो जीवन पनि लोग्नेलाई नै सुम्पेका हुन्छन् नारीहरूले । तर रश्मिमा यो पवित्र भावना देखिँदैन । ऊ आफू मीठो चोखो खान्छे तर 'म' लाई 'चिसिएको' चिया बासी भात पनि मुटुलाई नै घायल बनाउने गरी बचन लगाएर दिन्छे । दशैँमा आफ्नो लागि दामी साडी किन्छे छोराछोरीहरूका लागि पनि लुगा किन्छे तर 'म' लाई केही चाहिन्छ कि भनेर पनि सोधिँदैन । उल्टो 'अफिस जानुपर्दैन, तपाईंलाई नयाँ लुगा किन चाहियो' भन्छे । यसले 'म' को मन खिन्न हुन्छ । अर्कोतिर 'मनोज' अहिले रश्मिको लागि लोग्नेभन्दा प्रिय भएको छ । ऊ मनोजलाई घरमा खाना खान डाक्छे र मीठा परिकारहरू बनाएर खुवाउँछे । मनोजका लागि बनाएको मीठा खानेकुरा लोग्नेलाई दिन सकिँदैन । लोग्नेलाई भने चिसो बासी भात खुवाउँछे । यसरी रश्मि निर्दयी हृदयको नग्नता प्रदर्शन गर्छे । उसले बिसिसकेकी छ, लोग्नेको जागिर हुँदा उसको तलब आफ्नो खटनपटनमा चलाएको । लोग्नेले आमदानी नभएकै कारण रश्मिलाई कुनै तुच्छ व्यवहार गरेन । तर रश्मिले कतिसम्म गर्न सकेकी । हुँदाहुँदा छोराछोरी पनि 'म' लाई बुबाजस्तो ठान्दैनन् । "हाम्री ममीले मात्र हामीलाई नयाँ लुगा, चकलेट, बिस्कुट किनिदिनु हुन्छ । बुबाले त कति भयो हामीलाई केही पनि नकिनिदिएको । एउटा चकलेट पनि नकिनिदिने बुबालाई के बुबा भन्नु ? छोराको आवाज ।

हो त निःशुक्र अरूको बुबाले कस्तो माया गर्छन् । हाम्रो बुबाले त माया पनि गर्दैनन् । हेर्नु न ष रीताको बुबाले उसलाई हडकडवाट कति धेरै फ्रक, स्वेटर, खेलौनाहरू ल्याइदिएको छ । रीताले मलाई घरमा लगेर सबै देखाएकी थिई । हाम्रो बुबा त किन होला लाटो जस्तो कोठामा मात्र बसिरहन्छ । छोरीको आवाज (पृ.३६) । आफू

बेरोजगार भएपछि 'म' लाई आफ्ने घर परदेश भएको छ । आफ्ना भन्ने मानिसहरू नै पराई भएका छन् । त्यसैले 'म' लाई बिरह चल्छ । आफूलाई कसैले माया गर्दैनन्, कसैले आत्मीयता व्यक्त गर्दैनन् र आफूप्रति कसैको हृदयमा अनुराग छैन भन्ने सोचाइले ऊ घायल हुन्छ । अन्त्यमा ऊ अझै पनि उमेर छ, काम गर्न सक्छु भन्ने आत्मविश्वासका साथ घर छाड्छ र अन्यत्र जान्छ । कथाको अन्त्य हुन्छ । यसरी आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको प्रस्तुत 'अतिक्रमण' कथाले कोमल हृदय हुन्छ भनिएका, पुरुषबाट हेपिएका भनिएका अनि युगौं युगदेखि शोषण दमन, अन्याय र अत्याचारबाट पीडित मात्रै छन् भनिएका नारीहरू पनि अवसर पाउँदा पुरुषहरूप्रति थिचोमिचो गर्न र उनीहरूलाई असह्य व्यवहार गर्न पछि पर्दैनन् भन्ने कुरालाई छर्लङ्ग पारेको छ । यो नै यस कथाको मुख्य विषय हो । यस कथाकी मुख्य पात्र रश्मि दुई पैसा कमाउन सक्ने भएपछि साह्रै सन्काहा भएकी छे । आफ्नो मूल्य र मान्यतालाई भुलेकी छे अनि नैतिकता पनि बेचिरहेकी छे , तसर्थ उसले आफ्नो देवता जस्तो लोग्नेलाई घर छोड्न बाध्य पारेकी छे ।

'अतिक्रमण' कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको नारी चरित्र प्रधान कथा हो । यसमा मूलतः नारी चरित्रलाई उद्घाटन गरिएको छ । यस कथाकी मुख्य पात्र रश्मिको गतिविधि हेर्दा असल चरित्र भएका नारीहरूको पनि शिर निहुरिन बाध्य हुन्छ । उसले नोकरी प्राप्त गर्नका लागि आफ्नो शरीर पनि मनोजलाई सुम्पन तयार भएकी छे र नोकरी प्राप्त गरेपछि लोग्नेलाई तिरस्कार गरेकी छे । बेरोजगार हुनुलाई अपराध ठान्दै उसले लोग्नेलाई सजाय दिएकी छे । यसर्थ रश्मि कथामा खराब चरित्र भएकी नारीका रूपमा उपस्थिति छे । कथामा प्रयुक्त पुरुष पात्रहरूमा 'म' निरीह र कमजोर तर सत्पात्र हो भने मनोज खलपात्र हो । ऊ एक गुण्डा र दुराचारी मानिस हो । सहरिया परिवेशमा लेखिएको प्रस्तुत 'अतिक्रमण' कथामा तत्सम, तद्भव तथा आगन्तुक शब्दहरूको कुशल संयोजन भएको छ । कथा सरल भाषामा लेखिएकोले बोधगम्य छ । कथामा पात्रले बोल्ने भाषा सरल र सरस छ । कथामा संवादको पनि उचित प्रयोग भएको छ । संवादले

कथावस्तुलाई प्रवाहमय पात्रलाई गतिमय बनाएको छ । कथामा मूलतः आन्तरिक द्वन्द्वविधानलाई स्थान दिइएको छ भने देश, काल, परिस्थितिको उचित पालना गरिएको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'अतिक्रमण' कथा एक सफल र सशक्त कथाको कोटीमा गनिन पुगेको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'अतिक्रमण' एक सन्देश मूलक कथा हो । यस कथामा अवसर पाउँदा नारीहरूले पुरुषलाई ज्यादा हेप्छन् भन्ने कुराको सन्देश दिइएको छ । पारिवारिक एवं दाम्पत्य जीवन सुखी बनाउन र विखण्डन हुनबाट जोगाउन परस्परमा प्रेम, स्नेह जस्ता भावनाहरूको विकास गर्नुपर्ने तथा कसैको असक्षमताप्रति सहानुभूति व्यक्त गर्न सक्नुपर्ने तथ्यलाई यहाँ उद्घाटन गरिएको छ । परिवार सुरक्षित हुनुपर्छ जहाँ आहत पाएकाले भन् पीडा हैन राहत प्राप्त गर्न सक्नुपर्छ । अनि मात्र जीवन सुखी हुन्छ, दुःख पनि आनन्द दायक हुन्छ । तर 'अतिक्रमण' कथामा अवस्था फरक छ । नोकरी खोसिएर पीडित बनेको 'म' लाई रश्मिले भनै प्रहार गरेकी छे । पहिले-पहिले राम्रै आम्दानी गर्ने लोग्नेले फेरि पनि त कमाउन सक्छ भन्ने ऊ सोचिदैन । त्यसैले परिवारमा स्नेह छैन, प्रेम छैन जसले गर्दा 'म' घर छोडेर हिड्छ । दाम्पत्य एवं पारिवारिक जीवन क्रमशः टुट्दैछ, फुट्दैछ । यी कुराहरू नै कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'अतिक्रमण' कथाका प्राप्ति हुन् ।

५.५ 'दिलू बज्यै' कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहको पाँचौ कथाको नाम हो 'दिलू बज्यै' । यस कथाको मुख्य पात्र दिलू बज्यै हुन् । उनी ६० वर्षकी वृद्ध छिन्, आर्थिक अवस्था अत्यन्त दयनीय देखिन्छ । उनी त्यति राम्री छैनन् । त्यसैले दिलू बज्यैलाई समाजका व्यक्तिहरूले भन्ने गर्छन् बोक्सी । दिलू बज्यैले उमेर छँदा आफ्ना छर छिमेकीलाई सहयोग गरिन् तर अहिले असक्त भएको बेला उनी अब कसैलाई सहयोग गर्न सकिदैनन् त्यसैले छरछिमेकीहरू उनलाई वास्ता गर्दैनन् बरू उल्टो उसलाई

बोक्सीको आरोप लगाउँछन् र त्यसकोमा जानुहुन्न भन्छन् । त्यसैले दिलू बज्यैको जीवन एकलो र दयनीय छ । तर दिलू बज्यैकोमा 'म' भने बेलाबेलमा जान्छे । उसलाई दिलू बज्यैप्रति औधि माया लागेर आउँछ । ऊ दिलू बज्यैलाई आमाको आँखा छलेर खानेकुरा पैसा समेत लगिदिन्छे । आमाले 'म' लाई कति कुटिन, पिटिन दिलू बज्यै बोक्सी हो त्यसले बिगार्छे, त्यहाँ नजा भनेर निर्देशन दिइन् तर 'म' भने दिलू बज्यै बोक्सी हो भन्ने कुरा स्वीकार गर्दिन र निरन्तर उनलाई सेवा गर्छे । आफ्नो खानेकुरा पनि नखाई नखाई उनलाई लगिदिन्छे । यसर्थ दिलूबज्यैको अहिले आफ्नो भने केवल 'म' मात्रै हो । दिलूबज्यै गरिबीको जर्जरतामा जकडिएकी छिन् । विहान बेलुकी छाक टार्न उनलाई धौं धौं छ । चुरोटको लत बसेको छ, उनलाई तर चुरोट पनि अरूले फलेको ठुटा खान्छिन् । पाँच महिनादेखि थलिएर दिलूबज्यैको निधन हुन्छ । उनको मृत्युपछि उनको घरमा सम्पत्ति के कति छ भनेर खोजी हुन्छ । एउटा कुनामा एउटा बाकसमा पुरानो मोहर र सिक्काहरू भेटिन्छन् । दरिद्र दिलू बज्यैको ती सिक्काहरू देखा 'म' छक्क पर्छ । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको दिलूबज्यै कथाले एक वृद्ध महिलामा भएको आर्थिक विपन्नता र समाजले उनलाई गरेको व्यवहारलाई विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित दिलूबज्यै समाजमा हेपिएकी आफन्तहरू कोही नभएकी एकली महिलाको कारुणिक कथा हो । कथामा दिलूबज्यैको जिन्दगी अत्यन्त कहाली लाग्दो देखाइएको छ । उमेर छँदा, काम गर्न सक्दा उनको श्रमलाई पूजा गर्ने, उनलाई सम्मान गर्ने छरछिमेकी उनी असक्त भएपछि उनलाई फर्केर पनि हेर्दैनन् । बरू उल्टो उनलाई बोक्सीको आरोप लगाउँछन् । अहिले दिलूबज्यैको दुःख, सुखमा साथ दिने पात्र केवल 'म' मात्र हो । घरबाट दिलूबज्यै कहाँ नजान भन्दा भन्दै पनि ऊ भने जान छाड्दिन । उनलाई सकेको सहयोग गर्नछाड्दिन । दिलूबज्यैको सानो भुपडी छ । त्यही उनी आश्रय लिन्छिन् । उनी ६० वर्ष पुगिसकेकी छिन् र उनलाई कसैको सहानुभूति छैन । साँभू कहिले उनको पौवामा मकैको र कहिले गहुँको रोटी पाक्थ्यो । कहिले धेरै दिनसम्म केही पनि पाक्दैनथ्यो । कहिलेकाहीं 'म' ले उनलाई केही

खानेकुरा लगिदिन्थी । यसर्थ दिलूबज्यैको जीवन कष्टकर देखिन्छ । दिलूबज्यैको चुरोट खाने बानी छ । उनी अर्काले फालेका चुरोटका ठुटा खाने गर्छिन् । र 'म' को आग्रह पछि त्यो खान छोडिदिन्छ । यस्तो दुःखद् जिन्दगी भएकी दिलूबज्यैको पाँच महिनासम्म थलिएर निधन हुन्छ । उनको मृत्युपछि उनको सम्पत्तिको खोज तलास हुन्छ । र एउटा बाकसमा पुराना सिक्का र मोहरहरू भेटिन्छन् । यसरी हेर्दा दिलूबज्यै एक कञ्जुस जस्ती देखिन्छिन् तर उनले आफूले नखाई-नखाई जम्मा गरेको पैसा हो त्यो । यसर्थ दिलूबज्यै कथाले हाम्रो समाज स्वार्थी छ र असक्त वृद्ध तथा असहायलाई कति पनि वास्ता गर्दैन, सहानुभूति व्यक्त गर्दैन भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारेको छ । यही नै यो कथाको मुख्य उद्देश्य रहको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'दिलूबज्यै' एक सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । यस कथामा दिलूबज्यैको जुन हालत छ हाम्रो समाजमा अधिकांश बूढाबूढीहरूको हालत त्यस्तै छ । कतिपय वृद्धावृद्धाहरूले छोराछोरीहरूको व्यस्तताका कारण उचित हेरचाह पाएका छैनन् । त्यस्ता वृद्धहरूलाई समाजले सम्मानित नागरिकको स्थानमा राखेर हेर्न सक्दैन । विशेषगरी आर्थिक अवस्था नराम्रो भएका वृद्धहरूलाई त जनावरभन्दा पनि तल्लो स्तरको व्यवहार गरिन्छ । मानिसहरू यो सोचैनन् कि भोलि उनीहरू पनि वृद्ध हुनेछन्, असहाय हुनेछन् र आर्थिक अवस्था पनि बिग्रन सक्छ । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'दिलूबज्यै' एक समस्यामूलक कथा हो । वृद्धहरूको समस्या समाधानमा उचित पाइला चाल्नु आवश्यक छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'दिलूबज्यै' कथा भाषा, शैलीका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट कथा हो । कथामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको उचित संयोजन भएको छ । भाषा सरल तथा सरस छ । साधारणस्तरका पाठकहरूले पनि सजिलै बुझ्न सक्छन् । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'दिलूबज्यै' एक सफल कथा हो ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'दिलूबज्यै' कथा एक सन्देशमूलक कथा हो । आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको प्रस्तुत कथाले वृद्धावृद्धाहरू पनि समाजका सदस्य

भएकोले उनीहरूलाई समाजले सहयोग सहानुभूति र सम्मान व्यक्त गर्न सक्नुपर्छ भन्ने कुराको सन्देश दिएको छ । दिलूबज्यै जस्ता एक्ला र असहाय वृद्धाहरूलाई वृद्धाश्रममा राखेर बाँकी जीवन आरामसाथ बिताउने अवसर सरकारले उपलब्ध गराउनुपर्छ भन्ने सन्देश पनि प्रस्तुत कथाले दिएको छ । वृद्धपन हरेक मानिसले भोग्नुपर्ने अवस्था हो । यौवन र धन सम्पत्ति हुँदा मानिस आफू पनि एकदिन वृद्ध हुनेछु भन्ने कुरा सोच्न र स्वीकार्न सक्दैन । यो उसको गम्भीर भूल हो । र यसले पनि समस्या सिर्जना गरेको छ । तसर्थ मानिसले असहाय वृद्धाहरूलाई सम्मान, सत्कार, संरक्षण र सहायता गर्ने परिपाटीलाई विकास गर्नुपर्दछ । यो नै दिलूबज्यै कथाको मूल भाव हो ।

५.६ 'चिता' कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहको छैटौँ कथाको नाम हो 'चिता' । यस कथाका मुख्य पात्रहरू 'म' र 'कमला' हुन् । 'म' र 'कमला' लोग्ने स्वास्नी हुन् । उनीहरू सुखी जीवन बाँच्ने प्रण गर्दै दाम्पत्य जीवनमा आबद्ध भए । तर उनीहरूको जीवन उनीहरूले सोचेजस्तो सुखी भएन । बरू उल्टो कष्टकर बन्यो । नियतिले उनीहरूलाई कठोरतापूर्वक प्रहार गर्‍यो । कमला क्यान्सर रोगले ग्रस्त भएर मृत्युवरण गर्न पुगी भने 'म' लाई कमलाको स्याहार-सुसारमा तल्लीन हुनुप‍र्यो । 'म' को जीवन विवाहपछि दयनीय देखिन्छ । उसले कमलाबाट केही पनि प्राप्त गर्न सक्दैन । न उसलाई कमलाले यौन आनन्द दिन सकी न छोरा छोरीको बुबा नै बनाउन सकी । बरू 'म' ले कमलाका कारण चिन्तामात्र प्राप्त गर्‍यो । दिनरात उसको हेरचाह गर्नु, उसको दिनचर्या हुनपुग्यो । बाँच्ने संभावना नभएको बिरामी मानिसलाई स्याहार्नु जस्तो दुःखपूर्ण काम अरू के हुनसक्छ ? 'म' ले त्यस्तै गर्नुपर्छ । यौन मानव जीवनलाई गति दिने साधन हो जुन उसले कमलाबाट प्राप्त गर्न सकेन । त्यसैले 'म' को मस्तिष्कमा विभिन्न विकृति र विसङ्गतिले डेरा जमाउन थालेका छन् । 'म' कमलालाई कुनै औषधि खुवाएर मार्ने कुरा समेत सोच्न पुग्छ तर त्यस्तो गरिहाल्न भने सक्दैन । एक दिन 'कमला' को मृत्यु हुन

पुग्छ 'कमला' को चिता जलिरहन्छ । 'म' मा भने त्यसैक्षण अर्को कोहीसँग नयाँ दाम्पत्य जीवन सुरु गर्ने सोच जागृत हुन्छ र त्यो फेरि त्यसै विलाएर जान्छ । कथा समाप्त हुन्छ । यसरी यस कथाले आफ्नी यौवन पत्नीको शारीरिक रूपमा असक्त हुँदादेखि मृत्युको गाँस बनेको क्षणसम्म लोग्नेले खपेका पीडा र उसमा उत्पन्न मानसिक विकृतिलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'चिता' कथा नियतिले ठगिएको एक लोग्नेको मर्मस्पर्शी कथा हो । मर्ने त मरिहाल्छ । तर जीउनकालागि जीवन कति असह्य हुन्छ त्यो यस्तै स्थिति भोगेका मानिसले मात्र थाहा पाउँछन् । 'सँगै जिउने' निश्चय गरी जोसँग यात्रा सुरु गरिन्छ उसलाई 'खरानी' बनाएर बा'च्नु पर्ने बाध्यता धेरै कष्टकर हुन्छ । एक कोराले ज्ञानी बनाउँछ, सय कोराले बानी बनाउँछ ।' भने भैं कमलालाई स्याहादा-स्याहादा वाक्क भएको 'म' ऊ चितामा जलेर खरानी भैरहँदा पन सामान्य रूपमा लिन्छ । "मेरी पत्नीको चिता जलिरहेछ । आर्यघाटको किनारमा चिता वरिपरि आफन्तहरू छन्- म पारिपट्टि हुँदा बसेर मेरी स्वस्तीको जल्दै खरानी भएको शरीर हेर्दछु । तर मलाई कुनै बिस्मात् लागेको छैन । न त आँखाबाट आँसु नै आएको छ न त विरहमै डुबेको छ । यतिबेला त म कमलाको लाशमा घोप्टो परेर क्वाँ-क्वाँ रुनुपर्ने हो । उसको मीठो स्मृतिमा पीडित हुनुपर्ने हो । मेरो मुटु छिया-छिया हुनुपर्ने हो तर किन मेरो मन पग्लदैन ? किन म पत्थर जस्तै बन्दैछु । हो मेरी पत्नीको मृत्युमा रुने कोही छैनन् मात्र म थिएँ, तर एक थोपा आँसुले पनि मेरो आँखा रसाउन सकेन ।" (पृ. ४४)

कमलाको मृत्युमा उसलाई दुःख लागेको नदेखिए पनि 'म' ले उसप्रति ठूलो योगदान दिएको छ । कमला भाग्यमानी भई किनकि उसले लोग्नेको काखमा मर्न पाई तर बिहेपछिका 'म' हरूका दिन निरसपूर्ण रहे । लगभग पाँचवर्षसम्म थलिएर कमलाको मृत्यु भयो । जीउँदो होउन्जेल 'म' ले कमलालाई सम्हाल्यो । कमलाले ऊ बाट यथेष्ट स्नेह प्राप्त गरी । कमलाको यो अवस्थाले 'म' को जीवन पूरै धुमिल भएको छ । उसमा असामान्य सोचहरूको विकास भइरहेका छन् । कमलाको त्यो अवस्थसँग असह्य भएर

पनि ऊ कमलालाई कुनै औषधि खुवाएर हत्या गर्ने सम्मको सोचसम्म पनि बनाउँछ । तर यस्तो आपराधिक सोच उसमा परिस्थितिले नै सृजना गरेको हो । बिहे भएको दुई महिनापछि नै कमलालाई क्यान्सर लाग्यो । जसले गर्दा उसका सारा रहरहरू अधुरै रहे । कमलाबाट 'म' ले शारीरिक सुख पनि प्राप्त गर्न सकेन र सन्तानको चाहना पनि पूरा गर्न सकेन । यस्तो पीडित अवस्थामा उसले विरामी श्रीमतीको उचित हेरचाह गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा गर्नु पर्थ्यो । यसकारण ऊ विचलित भएको जस्तो देखिन्छ, जुन स्वभाविक नै हो । अर्कोतिर कमला पनि आफूलाई क्यान्सर जस्तो घातक रोग लागेकोमा चिन्तित छे । उसलाई पनि बाँच्ने रहर छ र आफूले गर्दा 'म' लाई धेरै गाह्रो भएको कुरा अनुभूति गरेकी छे । तर क्यान्सरको उपचार छैन, उसले मृत्युवरण गर्ने पर्थ्यो र सुन्दर शरीर अन्ततः खरानी भयो । कमलाको चिता जलिरहेको अवस्थामा नै 'म' रमितासँग अर्को दाम्पत्य जीवन सुरु गर्ने कल्पना गर्छ । रमिता 'म' घरमा नभएको बखत कमलालाई स्याहार्ने अर्को पात्र हो । 'म' उप्रति आकर्षित भएको छ, रमिताले आफ्नो प्रस्ताव स्वीकार्छे, स्वीकार्दिन भन्ने बारेमा सोच्छ, तर फेरि कमलासँग विगतमा विताएका क्षणहरूको सम्झना आउँछ र त्यसो गर्नु पनि कमलाप्रतिको घात सम्झिन्छ । कमलाको चिता जलिसक्छ र 'म' रिक्तो मन लिएर घर फर्किन्छ । यसरी कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको 'चिता' कथाले प्रतिकूल परिस्थितिले व्यक्तिमा मानसिक विकृति र विसङ्गति पैदा गरिदिन्छ, र जसको प्रभाव उसको सामाजिक सांस्कृतिक पक्षमा पनि पर्छ भन्ने यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । यो कथाको मुख्य उद्देश्य नै यही हो ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'चिता' कथा एक मनोवैज्ञानिक कथा हो । यहाँ पुरुष मनस्थितिलाई चित्रण गरिएको छ । श्रीमती कमलाको क्यान्सर 'म' को जिन्दगीको अभिशाप भएको छ । बिहे भएको दुई महिनामै कमलालाई क्यान्सर रोग लाग्यो र ऊ, पाँच वर्षसम्म थलिएर मरी । यस अवधिमा 'म' मा कस्ता सोचहरू आए, उसको मनभित्र कस्ता कुराहरू खेले आदि कुराहरू कथामा देखाइएको छ । प्रतिकूल अवस्थामा नचाहँदा नचाहँदै पनि केही नकारात्मक सोच मानिसमा उत्पन्न हुने कुरालाई

यहाँ उद्घाटन गरिएको छ। 'चिता कथा' ले केही हदसम्म सामाजिक यथार्थवाद र नियतिवादको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छ। कथामा जुन घटना घटेको छ त्यो कतिपय मानिसका जिन्दगीमा घटिरहेका हुन्छन्। साथै नियतिको जाँतोले मानिसलाई कसरी पिँध्छ भन्ने कुरालाई पनि कथाले सशक्त रूपले प्रस्तुत गरेको छ। त्यसैले कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'चिता' कथा एक सफल कथाको कोटीमा पर्छ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'चिता' भाषा, शैली, संवाद, आदिका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट कथा हो। कथामा कथाकार श्रेष्ठ तत्सम, तद्भव तथा आगन्तुक शब्दहरूको उचित संयोजन गर्न सफल भएकी छिन्। भाषा, सरल र सरस छ। जसले गर्दा साधारण पाठकहरूले पनि कथा राम्रोसँग बुझ्न सक्छन्। कथामा प्रयोग भएको संवादले कथालाई जीवन्त बनाएको छ। कथामा मूलतः सहरी परिवेशलाई चित्रण गरिएको छ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'चिता' कथा एक सन्देशमूलक कथा हो। आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको प्रस्तुत कथाले जस्तोसुकै अप्ठ्यारो र कष्ट व्यहोर्नु परे पनि सच्चा प्रेम गरेकी आफ्नी श्रीमतीको मृत्यु श्रीमान्का लागि दुःख हुने कुराको सन्देश दिएको छ। विगतमा उप्रति नराम्रो सोचाई आए पनि ऊ नहुँदाको पीडाले थाहै नपाई सधैं भस्काइरहने कुरा कथाले स्पष्ट रूपमा देखाउँछ। यस कथाको मुख्य पात्र 'म' कमलालाई स्याहादा-स्याहादा वाक्क भएको छ। कमलाको कारण धेरै कुरा गुमाएको अनुभूति पनि गर्छ र 'कमलालाई कुनै विष दिएर मार्ने कुरा पनि सोच्छ। तर अन्त्यमा कमलाको मृत्युले उसलाई दुःखी बनाउँछ। यसकथाले यही कुरा देखाउन खोजेको छ।

५.७ 'शकुन्तला' कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'मोहदंश' सङ्ग्रहको सातौँ कथा 'शकुन्तला' हो। 'शकुन्तला' यस कथाको मुख्य पात्र हो। उसको बिहे कलिलै उमेरमा साट्टी वर्षे बृद्धसँग भएको हुन्छ र उसँगको सहवासबाट एउटा छोराको पनि जन्म भएको हुन्छ। शकुन्तलाका बाबुआमाले धनी भएको कारण त्यो बूढालाई आफ्नी जवान छोरी सुम्पिएका

हुन्छन् । तर शकुन्तलाको मन बृद्ध लोग्नेसँग रमाउँदैन । यद्यपि लोग्नेले उसलाई यथेष्ट माया, ममता दिएकै थियो । शकुन्तलालाई विस्तार विस्तार बृद्ध लोग्नेप्रति वितृष्णा जागृत हुँदै जान्छ । उसको यौवनावस्थाले यौवन नै अवस्थाको लोग्ने मान्छेको अँगाले र स्पर्शको चाहना राखेको हुन्छ । त्यसैले उसको क्रमशः पुष्पराजसँग सम्बन्ध र घनिष्ठता बढ्दै जान्छ । अर्कोतिर उसको आफ्नो बृद्ध लोग्ने जीवन र मरणको दोसाँधमा छटपटाइरहेको हुन्छ । उसको अवस्था भनै चिन्ताजनक हुँदै जाँदा शकुन्तलामा भनै चिन्ता बढ्दै जान्छ । उसलाई लाग्छ उसको बृद्ध लोग्ने चाँडै मर्दछ र आफू विधवा हुँदैछे तर ऊ त्यो स्वीकारन तयार छैन । ऊ भित्र द्वन्द्व चर्कदै जान्छ बृद्ध भए पनि लोग्ने भनेको पूजनीय नाता हो त्यसैले यो अवस्थामा उसको स्याहार सुसार गर्नु कर्तव्य हो भन्ने सोच र उसलाई नै हृदयमा सँगालेर बसिरहँदा आफ्नो भावी जीवन नीरस हुने सोच बीच अन्तरद्वन्द्व चर्कन्छ । अन्त्यमा 'शकुन्तला' आफ्नो विरामी लोग्नेलाई छाडेर छोरा सहित पुष्पराजका साथमा हिँड्छे । यसरी प्रस्तुत 'शकुन्तला' कथाले समाजमा अभै पनि विद्यमान अनमेल विवाहले निम्त्याउने परिणामका साथै आधुनिक नारीहरूमा कस्तो मनोवृत्ति पाइन्छ भन्ने कुरालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'शकुन्तला' एक मनोवैज्ञानिक कथा हो । यो कथामा मुख्य पात्र 'शकुन्तला' को मनोविश्लेषण गरिएको छ । यसकथाले एकातिर कोमल हृदय हुन्छ भनिएको नारीहरू कतिसम्म कठोर हुन्छन् भन्ने कुरालाई उजागर गरेको छ भने अर्कोतिर समाजमा अभै पनि अवशेषको रूपमा रहेको अनमेल विवाहले नारीहरूलाई कठोर हुन बाँध्य गराउँदछ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारेको छ । यो नै 'शकुन्तला' कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । जल्दोबल्दो उमेरमा साट्ठी वर्षे वृद्धसँग विवाह हुनु नै शकुन्तलामा आएको विकृतिको मूल कारण हो । उसका बाबु-आमाले धनसम्पत्ति मात्रै हेरे तर छोरीको यौवन शरीरले कस्तो पतिको अपेक्षा राख्छ भन्नेबारे कति पनि वास्ता नगरी बृद्धसँग विवाह गरिदिएर भुल गरे । बाबु-आमाले छानेको मान्छेलाई उसले लोग्ने स्वीकार गरी र एउटा छोरोलाई जन्म पनि दिई । लोग्नेले उसलाई प्रेम पनि गथ्यो र उसले पर्याप्त धनसम्पत्तिको भोग चलन गर्न पनि पाएकी थिई । तर उसको मन भित्रभित्रै जलिरहेको थियो । यसर्थ शकुन्तलाको लोग्नेसँगको

सम्बन्ध केवल औपचारिकताका लागि मात्र रह्यो । ऊ लोगनेको हेरचाह गर्थी, पकाएर खुवाउँथी, तर उसको मन लोगनेसँग प्रसन्न थिएन । बूढो लोगनेसँगको सामीप्यले उसको मन भनै चुँडिन्थ्यो । कहिलेकाहीं लोगनेसँग बाहिर निस्कँदा नचिन्नेहरूले 'बाबु हो कि ' भनेर सोध्दा ऊ भुतुकै भएर घर फर्कन्थी । त्यसपछि ऊ लोगनेसँगै हिड्न पनि छाडी । राधा पनि शकुन्तलालाई उसको विवाह त्यो बृद्धसँग गरिदिएर भूल गरेको कुरा सम्झाउँथी । यी यावत् क्रियाकलापले पनि शकुन्तलालाई लोगनेप्रति पूरै वितृष्णा जगाइदिन्थे । त्यसैले 'शकुन्तला' छिमेकी पुष्पराजसँग प्रेम गर्न थाली । एउटी विवाहित आइमाईले अर्को पुरुषसँग प्रेम गर्नु अपराध नै हो । तर उसले यो सबै बेवास्ता गरी र क्रमशः पुष्पराजसँग उसको घनिष्टता बढ्दै गयो । ऊ पुष्पराजबिनाको जीवन उदास हुने कुरा सोच्छे । अर्कोतिर 'शकुन्तला' को बृद्धलोगने बिरामी परेको छ । ऊ बेलाबेलामा औषधी, जुस खुवाउँछे । उसको अवस्था भनै नाजुक बन्दै जान्छ । ऊ चाँडै मर्दछ र म विधवा हुँदैछु भन्ने चिन्ताले उसलाई खूब सताउँछ । तर शकुन्तला पुष्पराज होउन्जेल आफूलाई विधवाको रूपमा स्वीकार्न तयार हुन्न । ऊ आफूले लगाएका रङ्गीन चुराहरू, घाँटीको तिलहरी, निधारको रातो टीका, सिउँदोको सिन्दुर, रातो साडीलाई प्रेमपूर्वक समसुमाउँछे । ती चिजहरूको उसलाई असाध्यै माया लागेर आउँछ । अब शकुन्तलालाई मनमा शान्ति भएन उसको मनमा द्वन्द्वहरू सिर्जना भए । उसको एउटा मनले भनिरहेको छ -यो बूढो लोगनेलाई कुरेर तँलाई केही फाइदा छैन,यो चाँडै मर्दछ । तेरो यो वैस त्यसै ढल्दैछ । त्यसैले पुष्पराजलाई अँगालेर नारी जीवन सुन्दर बनाऊ । उसको अर्को मनले भन्दैछ-बिरामी भएको बेला परचक्रीलाई त सेवा गर्नुपर्छ भने बृद्धभए पनि यो त आफ्नै लोगने हो, माया गरेकै छ भनेको कुरा पुऱ्याइदिएको छ, बाँचोस् वा मरोस् आफ्नो धर्म नछोड सेवा गर, स्याहार । यस्तो अवस्थामा पुष्पराजसँग जाँदा अरूले के भन्लान् समाजमा कसरी मुख देखाउने ? यसरी उसको मनमा द्वन्द्वको सिर्जना भएको छ । उसमा यस्तै खट्पटी भइरहेको बेला अचानक उसको ढोका कसैले ढक्ढक्याउँछ । ऊ चिन्छे त्यो पुष्पराज हो भन्ने । पुष्पराज शकुन्तलालाई लिन आएको हुन्छ । शकुन्तला तुरुन्त ढोका खोल्दिन । ऊ के गर्ने सोचै सक्दिन । उसमा अचानक बृद्धलोगनेप्रति प्रेम जागृत हुन्छ ।

तर बिस्तारै मनलाई कठोर बनाउन सफल हुन्छे र पुष्पराजसँग जान्छे र बृद्ध विरामी छाडेर । यसरी कथा टुङ्गिन्छ, कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित प्रस्तुत 'शकुन्तला' कथाको शीर्षक पौराणिक नामबाट लिइएको हो । शकुन्तला दुष्यन्तका लागि सुम्पिएको जीवन अन्य कसैलाई सुम्पने कुरा सोचन समेत सकिदैन । तर यस कथाकी प्रमुख पात्र शकुन्तला आफ्नो मर्न लागेको विरामी लोग्नेलाई छाडेर पुष्पराजलाई अँगाल्न पुगेकी छे । तसर्थ कथाकार श्रेष्ठले यहाँ आधुनिक नारीहरूमा कसरी चारित्रिक रूपमा विकृति आइरहेको छ भन्ने कुरालाई देखाउन खोजेकी छिन् । बाह्य सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको उनको यो कथा एक उत्कृष्ट कथाको कोटीमा पर्छ ।

'शकुन्तला' एक नारी चरित्रप्रधान कथा हो । यहाँ कथाको प्रमुख पात्र शकुन्तलाको चरित्र चित्रण गरिएको छ । 'शकुन्तला' कथामा एक चरित्रहीन र कठोर हृदय भएकी नारीको रूपमा उपस्थित छे । तर उसलाई मात्र दोषी देख्नु पनि उप्रतिको अन्याय हुन जान्छ । उसलाई वास्तवमा परिस्थितिले नै त्यो अवस्थामा पुऱ्याएको हो । उसलाई बृद्ध मानिससँग विवाह गराइदिनु बाबुआमाको ठूलो कमजोरी थियो । यही कमजोरीको कारण शकुन्तालाले कथामा खलपात्रको भूमिका निभाएकी छे । अनमेल तथा बालविवाहले मानिसमा विकृति र विसंगति सृजना गर्ने हुँदा समाज दूषित हुने कुरालाई कथामा राम्रोसँग औँल्याइएको छ । कथाकार श्रेष्ठको 'शकुन्तला' कथामा सुन्दर सरल एवं सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ । कथामा जटिल शब्दहरूको बाहुल्य नभएका कारण सर्वसाधारण पाठकले पनि सजिलै बुझ्न सक्छन् । कथामा संवादको प्रयोग कम छ । तर पनि कथा जीवन्त देखिन्छ । कथामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको समुचित संयोजन भएको छ । यी यावत् कारणहरूले कथा सफल भएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'शकुन्तला' कथा एक सन्देशमूलक कथा हो । समाजलाई सुन्दर एवं विकृति र विसंगतिबाट मुक्त राख्न बालविवाह तथा अनमेल विवाह जस्ता कुरीतिलाई सदाको लागि अन्त्य गर्नुपर्ने कुराको सन्देश प्रस्तुत 'शकुन्तला' कथाले दिएको छ । कथामा शकुन्तला एक निर्दयी नारीको रूपमा देखिन्छ, तर यसमा

शकुन्तला मात्र दोषी छैन । कोसँग विवाह गर्ने यो सम्बन्धित महिलाले गर्नुपर्ने निर्णय हो । तर शकुन्तलालाई त्यो बृद्धसँग विवाह धनको लोभमा आमा-बुवाले गरिदिएका हुन् । त्यसकारण यो समस्या अनमेल विवाहले निम्त्याएको समस्या हो । तसर्थ यस्तो संस्कारको अन्त्य हुनुपर्छ । साथै प्रस्तुत 'शकुन्तला' कथाले धनको अभावले दिएको पीडा भन्दा यौन तृष्णा पूरा नहुँदाको पीडा बढी जोडदार हुने कुराको पनि सन्देश दिएको छ । यो नै यस कथाको मूल भाव हो ।

५.८ 'शिक्षक' कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत आठौँ कथा 'शिक्षक' हो । विद्यालयको हेडमास्टरको रूपमा कार्यरत विजय बीस वर्षदेखि हेडमास्टर भएर विद्यालयमा काम गरिरहेको छ । उसले धेरै विद्यार्थीलाई शिक्षा दिएको छ । ऊ सधैं आफ्ना विद्यार्थीहरूले प्रगति गरुन, देश र जनताप्रति समर्पित होऊन भन्ने चाहन्छ । त्यसैले ऊ भोक, तिर्खा बिसिएर विद्यार्थीको हितको लागि खट्छ । सन्तोष गुरुः उसले पढाएको विद्यार्थी हो । उसले एस. एल. सी. परीक्षामा प्रथम भएर स्कुलको इज्जत राखेको छ । विजयले सन्तोषबाट धेरै अपेक्षा गरेको छ । पछि सन्तोष ठूलो मान्छे बन्दछ । यही देशको लागि काम गर्नेछ र सन्तोषको कारण आफूले पनि गर्व गर्न पाउनेछु भन्ने आशा गर्छ । तर उसले सोचेको जस्तो हुँदैन । सन्तोष मलायामा भर्ती हुन जान्छ । यो देशमा जन्मेर, यही देशमा हुर्केर अर्काको शत्रुसँग लड्न भर्ती हुन जाने सन्तोषको निर्णयले विजय मर्माहत हुन्छ । विजयको विद्यालय वरपर गुरुः र मगर समुदायको बसोबास हुन्छ । मूलतः गुरुः र मगरका छोराहरूको प्रमुख उद्देश्य नै लाहुरे बन्ने रहेको हुन्छ । विजयले सन्तोष पनि लाहुरे बन्ने उद्देश्यले देश छाड्नेछ भन्ने कुरा कल्पना पनि गरेको हुँदैन तर त्यही भइदियो । यसैकारण रिसले मुर्मुरिएको विजय गुरुः र मगरका केटाकेटीलाई आफ्नो स्कुलमा भर्ना नगर्ने भन्दै नानी भर्ना गर्न आएको मलायाको रिटायर्ड लाहुरेलाई फिर्ता पठाउँछ । पछि फेरि आफ्नो निर्णय गलत भएको भनेर विजय

बूढाको नातीलाई आफ्नो विद्यालयमा भर्ना गर्ने निर्णय गर्छ । यसरी कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको 'शिक्षक' कथाले देश निर्माणको लागि शिक्षण पेसामा समर्पित एक शिक्षकको चिन्ता र उसको मनस्थितिलाई विषयवस्तु बनाएको छ । कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित शिक्षक सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । यो कथाले देश र जनताप्रतिको प्रेमले ओतप्रोत भएर लामो समयसम्म शिक्षण पेशामा समर्पित भएको शिक्षकको व्यथालाई अभिव्यक्त गरेको छ ।

कथाको मुख्य पात्र 'विजय' एक आदर्श शिक्षक हो । उसले शिक्षण पेसालाई कमाई खाने भाँडोको रूपमा मात्र नलिएर देश विकासमा प्रयोग हुने महत्वपूर्ण साधनको रूपमा लिएको छ । आफूले पढाएका विद्यार्थीहरू देशमै बसून्, ठूलो मान्छे बनून् र आफूले गर्व गर्न पाऊँ भन्ने उसको कामना छ, तर यो पूरा हुन पाएको छैन । शिक्षण पेसामा उसले जिन्दगीको लगानी गरेको छ । उसको जवानी यहीं ढल्यो, केटाकेटीहरूलाई पढाउँदा, पढाउँदा कपाल फुल्यो, दिनरात नभनी विद्यार्थीका हितका लागि खट्यो तर पनि उसले केही नपाएको अनुभूति गर्नुपयो । विजय विशेष गरी सन्तोष गुरुङको मलाया भर्ती हुन जाने निर्णयले मर्माहत हुन्छ । एस.एल.सी मा राम्रो अङ्क ल्याएर विद्यालय र परिवारको शिर ठाडो बनाइदिएको सन्तोषबाट धेरै कुराहरूको आशा गरेको छ देशले । उसको प्रतिभा, दक्षता, सीप, पसिना र रगतले देश निर्माणमा ठूलो योगदान दिन्छ भन्ने आशा विजयमा देखिन्छ, तर सन्तोष आफ्नो देश, गाउँ, ठाउँ जनता आदिप्रतिको वास्ता नगरी विदेसिन्छ, अर्काका शत्रुसँग लड्ने, लाहुरे बन्ने । त्यसैले विजयमा शिक्षण पेसाप्रति वितृष्णा जागेको छ, अब यो पेसाबाट हात धोएर अर्को कुनै पेसा सुरु गर्ने कि भन्ने सोच बनेको छ । कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको प्रस्तुत शिक्षक कथाले देशको सबैभन्दा सक्रिय जनशक्तिमा राष्ट्रियताको भावना नरहेको र प्रतिभा पलायन मुलुकको ठूलो समस्याको रूपमा रहेको कुरालाई देखाएको छ । साथै नेपालका गुरु तथा मगर जातिहरूमा आफ्नो देशमा बसेर देशकै निम्ति केही गर्ने भन्दा पनि लाहुरे नै बन्नुपर्ने मानसिकताको विकासले नेपालको प्रगति र उन्नतिमा व्यवधान खडा गरेको कुरालाई पनि औँल्याएको छ । यही नै कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । कथामा

मुख्य पात्रको भूमिकामा रहेको विजय कसरी गुरु र मगर जातिको मानसिकतामा परिवर्तन ल्याउने भनेर चिन्तित छ । आफ्नो देशलाई चटक्क बिसिएर अर्काको मुलुकमा दरवान बन्ने, अर्काको शत्रुसँग लड्न जानै पर्ने सोच उनीहरूले त्याग्न सकेका छैनन् । जसले गर्दा विजयले शिक्षामा लगानी गरेको जीवनले मूल्य प्राप्त गर्न सकेको छैन । ऊ त्यसैले आहत भएको छ । 'सन्तोष गुरु' मलायामा भर्ती हुन गयो रे ' भन्ने समाचारले विजय किंकर्तव्यविमूढ हुन्छ । आफूलाई सम्हाल्नै सक्दैन । त्यसैले ऊ नाति भर्ना गर्न आएका एक 'रिटायर्ड' मलायाका लाहुरेलाई आफ्नो स्कूलमा गुरु जातिका छोराछोरीलाई भर्ना नगर्ने भन्दै हकारेर पठाउँछ र त्यसपछि विजय क्रमशः सम्हालिदै आफ्नो त्यो गलत निर्णयलाई सुधार्दै बूढा लाहुरेलाई नाति भर्ना गर्न बोलाउँछ । यसरी कथा समापन हुन्छ । तसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको प्रस्तुत 'शिक्षक' कथाले नेपालका गुरु, मगर जातिको सोच, चिन्तन तथा उद्देश्यलाई यथार्थपरक ढंगले अभिव्यक्त गरेकोले उक्त कथा एक सामाजिक यथार्थवादी कथा हो ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'शिक्षक' एक आदर्शवादी कथा हो । यस कथामा विकासको प्रमुख पूर्वाधारको रूपमा रहेको शिक्षाक्षेत्रमा रहेका शिक्षक कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने कुरा चित्रण गरिएको छ । शिक्षकले दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्न आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठ्नुपर्छ र विद्यार्थीहरूमा देशप्रतिको प्रेम जागरण ल्याउन प्रयत्न गर्नुपर्छ । यही नै शिक्षक कथाको आदर्श हो । कथाकार श्रेष्ठको 'शिक्षक' कथा भाषाशैलीका दृष्टिले सुन्दर कथा हो । कथामा सरल र सहज भाषाको प्रयोग भएको छ भने संवादको पनि अलि अलि प्रयोग भएको छ । कथामा तत्सम्, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । सरल र सुललित भाषाशैलीले कथा सफल बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'शिक्षक' कथा एक सन्देशमूलक कथा हो । बाह्य सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको प्रस्तुत कथाले शिक्षकले केवल तलब पकाउने उद्देश्यले मात्र नभएर देश र जनताका लागि केही गर्न सक्ने दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्ने प्रमुख लक्ष्यका साथ पठनपाठन गर्नुपर्ने कुराको सन्देश दिएको छ । साथै शिक्षकले कुनै पनि

काम आवेगमा गर्नुहुँदैन र जटिल स्थितिमा पनि धैर्यवान् भएर काम गर्नुपर्छ भन्ने कुरा कथामा प्रस्ट पारिएको छ । हाम्रो मुलुकमा जतिपनि शिक्षकहरू छन् ती सबैमा 'विजय' कै जस्तो सोच हुने हो भने मुलुक अवश्य पनि आजको स्थितिबाट माथि उठ्न सक्थ्यो तर अधिकांश शिक्षकहरू देशलाई चाहिने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न भन्दा पनि तलब खाएर जीविका चलाउने उद्देश्यले शिक्षक भएकाले देशमा शिक्षाको स्तर खस्कंदो छ । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको प्रस्तुत 'शिक्षक' एक आदर्शवादी कथा हो ।

५.९ 'सजाय' कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित मोहदंश कथा सङ्ग्रहको नवौं कथाको नाम हो 'सजाय' । यस कथाको मुख्य पात्र 'उत्तम' हो । ऊ एक सम्पन्न परिवारमा जन्मिएको छ । उसको बाबु उदय र आमा सुलेखा अफिसमा काम गर्छन् । त्यसैले परिवारको आर्थिक अवस्था राम्रो छ । आमा सुलेखा 'उत्तम' लाई धेरै माया गर्छिन् । उत्तमको जीवन सुखी रहोस भन्ने चाहन्छिन् । त्यसैले उत्तमका हरेक मागहरूलाई उनी पूरा गरिदिन्छिन् । उत्तम कुनै विद्यालयमा अध्ययनरत हुन्छ । ऊ चौध वर्षको छ र कक्षा आठमा पढ्छ । ऊ घरबाट खाजा नलगी पैसा लिएर जान्छ र पसलमा खाजा किनेर खाने गर्छ । सुरुमा सुलेखा उसलाई खाजा खान भनेर एक रूपैया दिने गर्थिन् । पछि उत्तमले एक रूपैयाले खाजा पुग्दैन भन्दै तीन रूपैया माग गर्छ । सुलेखाले छोराको मागलाई नकार्न सकिदैनन् र तीन रूपैया दिन्छिन् । एक हप्तापछि उत्तम सुलेखासँग तीन रूपैयाको सट्टामा पाँच रूपैया माग गर्छ र एवम् रीतले उसले कहिलेकाहीं फिल्म पनि हेर्नुपर्छ भन्दै बढी पैसाको माग गर्दै जान्छ । सुलेखा 'एउटै छोरा हो के कन्जुस्याई गर्नु भन्दै छोराको आग्रह बमोजिमकै पैसा दिँदै जान्छिन् । छोरा उत्तमको भने बानी बिग्रदै जान्छ । ऊ, अब कहिलेकाहीं घर समेत आउन छोड्यो । रक्सी पनि खान सिक्थ्यो । उसले एक हेंगरमा भुन्ड्याएको बनारसी साडी र व्यागको दुई हजार रूपैयाँ चोरेर लग्यो । तर सुलेखाले छोरा यतिसम्म बिग्रँदा पनि पति उदयलाई जानकारी गराइन । उसलाई उदयले छोरोलाई पिट्ला भन्ने डर थियो । तर पछि सुलेखाले उदयलाई छोराको बारेमा सबै कुरा

बताइन् । उदय यो सुनेर सुलेखासँग खूब रिसायो । त्यो रात सुलेखा र उदय बीच भगडा भयो । उत्तम भने घर आएन । भोलिपल्ट उत्तम घरबाट क्यासेट चोरेर भाग्दै गर्दा पुलिसले समाउँछ । उदय पनि पछि पछि दगुर्दै पुलिस चौकीमा पुग्छ । पुलिसले उत्तमलाई बेल्ट र कोराले पिट्छ, उदय भने बाहिरबाट यो सबै सुनिरहन्छ । पुलिसको कुटाइले जब उत्तम ढल्छ, बाहिर उदय पनि ढल्छ । यो देखेर पुलिस छक्क पर्दै उदयलाई के भयो भनेर सोध्छ । उदय त्यो क्यासेट चोर मेरो एउटै र अत्यन्त प्यारो छोरा हो भन्छ र छोरालाई पुलिसबाट छुटाएर घर लिएर आउँछ । यसर्थ प्रस्तुत 'सजाय' कथाले छोराको माया लाग्छ, भन्दैमा उसले जे जे भन्छ, त्यही दिएर पुलपुल्याएर पाल्दा कस्तो अवस्था आउँछ, भन्ने कुरालाई विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'सजाय' कथाले सहरिया परिवेशलाई आधार बनाएको छ । यस कथाको प्रमुख पात्र उत्तम वर्तमान समयको विद्यार्थीको एक प्रतिनिधि हो । आमाबुबा छोराछोरीहरूलाई केहीको अभावबोध नगराई शिक्षाले सिंगार्न चाहन्छन् तर उनीहरूको त्यो प्रेम र समर्पणलाई छोराछोरीहरू कसरी खेलबाड गर्छन् भन्ने कुराको नमूना सजाय कथाले प्रस्तुत गरेको छ । कथामा उत्तमलाई आमाको पवित्रप्रेम विष भएको छ । एउटा छोरा जति खान्छ, खाओस्, जे लगाउँछ, लगाओस्, मनोरञ्जन पनि गरोस् भनेर आमा सुलेखाले उत्तमलाई सधैंभर उसले माग गरे जति पैसा दिइन् तर उत्तमले त्यो पैसा र आमाको प्रेमको दुरुपयोग गर्‍यो । जसको परिणाम स्वरूप बुबाको एक भाण्ड पनि नखाएको उसले पुलिसको कोर्ला र बेल्ट खानुपयो । बिग्रन पनि उत्तम हदैसम्म बिग्रियो । आठ कक्षामा पढ्दै उसलाई रक्सीको लत बस्यो । रातमा घर बिर्सिएर अन्यत्रै वास बस्न सक्ने भयो अनि पैसाको पूर्ति गर्न आमाको पैसा र साडी समेत चोर्ने दुस्साहस गर्‍यो । उसलाई विद्यार्थी जीवनमा अनुशासनको महत्वको अनुभूति समेत भएन । छोरा बढ्दै जाँदा आमाबुबालाई अब छोराले आफूलाई सहयोग गर्नेछ, सुख दिनेछ भन्ने आशा बढ्दै जान्छ । तर छोरा उल्टो बाबुआमालाई पीडा मात्र दिँदा उनीहरूको मन कस्तो हुन्छ, उत्तमले अनुभूति गर्न सकेन । उत्तमप्रतिको आमा सुलेखाको प्रेम असीमित देखिन्छ । उनी छोरो क्रमशः विग्रँदै गएको पनि थाहा पाउँछिन् तर यो

कुराको जानकारी श्रीमान् उदयलाई समेत गराउँदिनन् । छोरा राति घर नआएर कहाँ गयो भनेर सोध्दा मामाघर गएको छ भनेर ढाँट्थिन् । उनलाई छोराले बुबाको हातबाट कुटाई खाला भन्ने डर छ । उनको यही सोचाइले नै अन्ततः उत्तमलाई विगाय्यो । उसले एकदिन आफ्नै घरको क्यासेट चोरेर भाग्दै गर्दा 'चोर चोर' भन्दै पुलिसले समात्यो र थानामा लग्यो । उत्तमको पछि-पछि बुबा उदय पनि चौकीमा गए । छोरालाई भित्र पुलिसले कोर्दा र बेल्टले रगताम्य हुन्जेल पिट्दा उदय त्यो पिटाई आफैँले खाएको अनुभूति गर्छ । जब पुलिसको पिटाइले उत्तम ढल्छ उदय बाहिर आफैँ पनि ढल्छ । यो देखेर पुलिस छक्क पर्छ । उदय त्यो चोर आफ्नै छोरो भएको र उसले आफ्नै घरको क्यासेट चोरेको हो भनेर पुलिसबाट छुटाएर उत्तमलाई घर लिएर आउँछ । यसरी उत्तमले 'जस्तो गति उस्तै मति' भने भैं आफ्नो कार्यको परिणाम प्राप्त गर्छ । कथा टुन्छ । यसरी कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'सजाय' कथाले बालबालिकालाई असल र सुयोग्य नागरिक बनाउनका लागि उनीहरूका हरेक क्रियाकलापहरूलाई आमामुबुबाले सधैंभर नजिकबाट नियालिरहनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ । उनीहरूको माया लाग्छ, भन्दैमा उनीहरूले जे जे भन्छन् त्यही गरिदिँदै गइयो भने उनीहरूले जति पैसा माग्छन् त्यति दिइँदै गइयो भने एक दिन उनीहरू नराम्ररी विग्रन सक्छन् भन्ने कुरा सजाय कथाले उद्घाटन गरेको छ । केटाकेटीहरूलाई आवश्यकता भन्दा बढी माया गरियो भने उनीहरूले आफ्नै टाउकामा टेक्छन् भन्ने कुरा पनि कथाले स्पष्ट पारेको छ । यो नै सजाय कथाको उद्देश्य रहेको छ ।

बाह्य सर्वदर्शी दृष्टिविन्दुमा लेखिएको कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको प्रस्तुत 'सजाय' कथा भाषाशैलीका दृष्टिकोणले पनि उत्कृष्ट छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको उचित संयोजन भएकोले कथा आकर्षक बनेको छ । कथा छोटो छ तर सन्देशमूलक छ । भाषा पात्रहरूको आफ्नो स्तर अनुरूपको प्रयोग भएको छ । कथामा प्रयोग भएको संवादले कथालाई जीवन्तता दिएको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'सजाय' एक उत्कृष्ट कथाको कोटीमा परेको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'सजाय' कथा एक सन्देशमूलक कथा हो । यस कथाले बालबालिकाहरूलाई असल र अनुशासित बनाउन प्रेम र नियन्त्रणको सन्तुलित संयोजना हुनुपर्ने कुराको सन्देश दिएको छ । प्रेम र नियन्त्रण यी दुवै आवश्यकताभन्दा बढी भए भने बालबालिकाको व्यक्तित्वमा विकास हुन सक्दैन । 'सजाय' कथामा उत्तमले आमाबाट आवश्यकताभन्दा बढी प्रेम पाएको छ, उसलाई पुलपुल्याइएको छ । उसका गतिविधिहरूलाई नियन्त्रण गरिएको छैन । त्यसैले उत्तम विग्रिएको र परिणमस्वरूप पुलिसका कोर्सा र बेल्टको सजाय पाएको छ । तर यसको विपरीत उत्तमलाई यदि विरामी पर्दा, चाडबाडमा अलि बढी माया गर्ने तर अन्य बेलामा केही कम माया गरेको जस्तो देखाउँदै उसलाई चाहिएको सामानहरू किनिदिने, खाजा पनि घरैबाट पठाउने तर पैसा भने दिँदै नदिइएको हो भने उत्तमको यो हविगत हुने थिएन । त्यसैले बाबुआमाले छोराछोरीलाई प्रेम र नियन्त्रणको सन्तुलनमा रहेर व्यवहार गर्नुपर्छ । यो नै 'सजाय' कथाको मूल भाव हो ।

५.१० निरर्थक कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठकाद्वारा लिखित 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहको दसौं कथाको नाम निरर्थक हो । यस कथाका मुख्य पात्र म र लक्ष्मी हुन् । 'म' र 'लक्ष्मी' प्रेमी र प्रेमिका हुन्छन् तर उनीहरू वैवाहिक जीवनमा आबद्ध हुन भने पाएका हुँदैनन् । खासगरी 'म' अध्ययनका लागि शहर प्रस्थान गरेपछि उनीहरूको सम्बन्ध टुट्छ । 'म' शहरमै घरजम गरी बस्छ भने लक्ष्मीको पनि गाउँमै विवाह हुन्छ । लक्ष्मीको बिहे भएको छ महिनामै लोग्नेको मृत्यु हुन्छ र ऊ विधवा हुन पुग्छे । पछि 'म' गाउँमा आएको बखत लक्ष्मीको 'म' सँग देखादेख हुन्छ । कलिलै उमेरमा विधवा बन्नुपरेको पीडाले लक्ष्मी पूर्वप्रेमी देखा भन् मर्माहत हुन्छे । उतापट्टि 'म' लाई पनि लक्ष्मीको जिन्दगी देखेर उप्रति दया पलाएर आउँछ । 'म' ले लक्ष्मीसँग विवाह गरेको हो भने लक्ष्मी त्यति छिटै विधवा हुनुपर्ने थिएन । त्यसैले 'म' आफूलाई अपराधी जस्तै ठान्छ । 'म' लाई लक्ष्मीको जीनवप्रति

सहानुभूति छ । ऊ लक्ष्मीको जिन्दगीको भलो चिताउने एउटा पात्र मध्येमै पर्छ । तर पनि 'म' लक्ष्मीलाई भेटेर सहानुभूति दिन सक्दैन किनकि 'म' को सहानुभूतिले लक्ष्मीलाई सान्त्वना दिनसक्दैन । 'म' सोच्छ उसको लक्ष्मी प्रतिको प्रेम, सहानुभूति सबै निरर्थक छन् । त्यसैले 'म' लक्ष्मीलाई भेट्न र उसँग बोल्न पनि चाँहदैन । जम्काभेट भइहाल्छ कि भनेर 'म' बरू भागेर हिड्छ । सहर पसेको धेरै वर्षपछि गाउँ फर्किएको 'म' लाई गाउँमा आनन्द आउँछ कि भन्ने आशा जागेको थियो तर त्यसो भएन । गाउँ उसलाई भनै उराठ लाग्दो लाग्यो । त्यसैले 'म' चाँडै शहर फर्कने सोच बनाउँछ । यसरी कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'निरर्थक' कथाले नियतिको क्रूरताले बिहे भएको छ महिनामै विधवा भएकी एक नारीको कारुणिक जीवनलाई विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित 'निरर्थक' कथा एक विधवा नारी जीवनको कारुणिक कथा हो । कथाकी प्रमुख पात्र अभागी भएकी छे । आफूले मन पराएको व्यक्ति 'म' सँग उसको बिहे भएन भने बिहे भएको ६ महिनामा नै लोग्नेको देहान्त भयो । यस्ता घटनाहरू हाम्रो समाजमा यदाकदा घट्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले यस कथाले केही हदसम्म सामाजिक यथार्थवादसँग नाता गाँसेको छ । 'म' र लक्ष्मी एकै गाउँका एकै ठाउँका मानिसहरू छन् । उनीहरूको बाल्यकाल सँगै बित्यो । उनीहरू सँगै खेल्ये । तर उनीहरू हुर्कदै जाँदा एक अर्का बीच दूरी बढे नै पनि उनीहरूको प्रेम भने भाँगिँदै गयो । उनीहरू बीच बिहेको कुरा पनि चल्यो तर विवाह हुन सकेन । 'देखेको हैन लेखेको मात्र पाइन्छ' भन्ने उखान लक्ष्मीको जीवनमा पूर्ण रूपमा लागू भयो । उसको बिहे अर्कोसँग भयो र बिहे भएको ६ महिनामै लोग्नेको निधन भयो । मानिस एउटा कुरा सोच्छ तर अर्कै भइदिन्छ । नियतिको जाँतोमा मानिस कहिलेकाहीं नराम्ररी पिसिन्छ । यस कथाकी प्रमुख पात्र लक्ष्मीलाई नियतिलाइ निर्दयी ढंगले पिसेको छ । त्यसैले कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'निरर्थक' कथाले नियतिको बलबतीलाई पनि देखाएको छ । कथाको प्रमुख पात्र 'म' एक आदर्शवादी चरित्र हो । उसले 'लक्ष्मी' को जीवनलाई घात पुऱ्याएको छैन । माया प्रीति बस्नु साधारण कुरा हो तर 'म' ले प्रेमलाई साधारण तरिकाले लिएको

छैन । ऊ लक्ष्मीप्रति समर्पित हुन चाहन्छ, लक्ष्मीलाई मन पराउँछ तर पनि अध्ययनको लागि शहर जाने रहरले उसको बिहे लक्ष्मीसँग सम्पन्न हुन पाएन । 'म' लाई आमाबुवा बितेपछि विरह चलेर गाउँ फर्कन मन लाग्दैन । र ऊ शहरमै कसैसँग बिहे गरी उतै बस्छ । लक्ष्मीको अवस्थाले 'म' पनि घाइते भएको छ । सोचें उसको सम्पूर्ण बरवादीको कारण म नै हुँ । के उसको जीवनको आँगनमा फेरि घाम लाग्न सक्दैन? के उसको सेतो साडी रातो हुन सक्दैन? के उसको जिन्दगी मैनवत्तीभैँ पग्लेर दुःखद् पहाड बन्यो त? यो जिन्दगीको महासागरमा ऊ, कसरी पौडी खेल्न सक्छे? सोचें, लक्ष्मीको लागि के गर्न सक्छु ? उपाय खोजें कतै उपाय देखिन । छातीमा अँध्यारोले पिट्न थाल्यो । जहाँसम्म सोचें जटिलता सिबाय केही देखिन केही देखिन । (पृ. ६६)

यसबाट थाहा लाग्छ 'म' लक्ष्मीको त्यो अवस्थाप्रति कति संवेदनशील छ, ऊ उसको लागि कति भलो चिन्ताउँछ भन्ने कुरा । तर यथार्थमा 'म' ले लक्ष्मीको लागि केही गरिदिन सक्ने अवस्था छैन । लक्ष्मीको चोटहरूले भरिएको हृदयमा मलमपट्टि लगाउन सक्ने अवस्था 'म' मा छैन । लक्ष्मीको उद्धार गर्ने नै हो भने यदि 'म' लक्ष्मीलाई अँगालोभरि खुसी दिन चाहन्छ भने उसलाई अँगालेर, उसलाई सम्हालेर मात्र सम्भव छ तर 'म' को अघि नै बिहे भइसकेकोले ऊ लक्ष्मीसँग बिहे गर्न सक्दैन । 'म' ले यो कुरा राम्रोसँग बुझेको छ कि उसको लक्ष्मीप्रतिको प्रेमको सहानुभूतिको कुनै मूल्य छैन, कुनै अर्थ छैन अथवा निरर्थक छ । शहर बसेको धेरै वर्षपछि 'म' आफू जन्मेको गाउँमा गएको छ । आफू हुर्केको, खेलेको, डुलेका गाउँप्रति उसमा श्रद्धा छ । उसलाई आश थियो गाउँमा रमाइलो होला, तर त्यसो भएन । गाउँ कहिले छाड्ने भन्ने हतारो भयो । ऊ धेरै दिनसम्म गाउँमा बस्न नसक्ने कुरा सोच्छ र चाँडै शहर फर्कने वाचा गर्छ । यसरी कथा समापन हुन्छ । यसरी कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'निरर्थक' कथाले मानिसको जीवन कनै बेला बेला कहाली लाग्दो मोडमा पुग्छ तर ऊ जस्तोसुकै परिस्थितिसँग पनि सम्झौता गरेर जीउन विवश छ भन्ने कुरालाई देखाएको छ । यो नै यस कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । कलिलै उमेरमा विधवा बनेकी लक्ष्मीलाई जीवन भार भएको हुन

सक्ला । समाजले उसमा सहानुभूति प्रदान गर्न पनि कन्जुस गर्छ । तर पनि ऊ बाँचन विवश छे । जे हो त्यो स्वीकार्न बाध्य छे । यी यावत् कुराहरू नै 'निरर्थक' कथाका प्राप्ति र उद्देश्य हुन् । यसर्थ ग्रामीण पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको कथाकार श्रेष्ठको कथा एक राम्रो कथाको कोटीमा गणना गर्न सकिन्छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'निरर्थक' कथा भाषाशैली, द्वन्द्वविधान, संवाद आदिका दृष्टिले सुन्दर कथा हो । कथामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको राम्रोसँग संयोजन भएको छ । कथा एकदमै सरल भाषामा लेखिएको छ र साधारण पाठकहरूले पनि सजिलैसँग बुझ्न सक्छन् । कथामा मूलतः आन्तरिक द्वन्द्वलाई देखाइएको छ । 'म' को मनमा विविध खालका कुराहरू खेलेका छन् र एक अर्कामा द्वन्द्व सृजना भएको छ । कथामा संवादको पनि प्रयोग भएको छ । संवाद स्वाभाविक रूपले आएको हुनाले कथावस्तुलाई प्रवाहमय र पात्रलाई गतिमय बनाएका छन् । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'निरर्थक' कथा भाषाशैली, द्वन्द्वविधान, संवाद आदि सबैका दृष्टिले एक उत्कृष्ट कथा ठहरिन पुगेको छ ।

आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'निरर्थक' एक सन्देशमूलक कथा हो । यस कथाले नारीको जीवनलाई सुखमय बनाइदिन समाजले विधवा विवाहलाई फराकिलो छाती बनाएर स्वीकार्नु पर्ने सन्देश दिएको छ । कथाकी मुख्य पात्र 'लक्ष्मी' को जीवन निरर्थक र कहाली लाग्दो छ । कारण उसको बिहे भएको ६ महिनामै लोग्नेको देहावसान भएको छ । पुरुषबिनाको नारीको जीवन सुखद् हुन सक्दैन । लक्ष्मी सामाजिक परम्परा, संस्कार आदिकै कारण विवाह गर्न सकिदैन । यदि उसले अर्को पुरुषको साथ पाउने हो भने उसको जीवनमा नयाँ बिहानीको आगमन हुन सक्छ उसका बाँकी दिनहरू रमणीय बन्न सक्छन् । त्यसैले प्रस्तुत कथाले सांकेतिक रूपमा सांस्कृतिक क्रान्तिको आवश्यकतालाई पनि जोड दिएको छ । तसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको 'निरर्थक' कथाले समाज सुधारको सन्देश दिएको छ ।

५.११ लाञ्छना कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'मोहदंश' कथासङ्ग्रहको एघारौं कथाको नाम हो लाञ्छना । यस कथाको प्रमुख पात्र तेजमाया हो । ऊ रक्सी बेचेर जीवन गुजारा गर्छे । 'म' उसकी प्यारी छोरी हो । आमाको पेसाले खासगरी 'म' लाई धेरै पीडा दिएको छ । 'म' लाई आफ्ना स्कुलका साथीहरूले रक्सी पसलेकी छोरी भनेर भन्ने गर्छन् । शुरु-शुरुमा 'म' लाई रक्सीको गन्धले समेत रीस उठ्थ्यो । तर पछि बिस्तार बिस्तार ऊ आमाको यो पेसालाई स्वीकार्छे । किनकि उसले अब थाहा पाएकी छे, रक्सीले नै उसको जिन्दगी अडेको छ । उसकी आमाले रक्सी बनाउनु र बेच्नु रहर हैन बाध्यता हो । तर समाजमा निर्वाध रूपमा रक्सी बनाउनु र बेच्नु सहज छैन । खासगरी समाज यो पेशामा संलग्न मानिसलाई नकारात्मक रूपमा हेर्छ । तेजमायाले पनि यही स्थिति व्यहोर्नु परेको छ । एक बिहान ऊ रक्सी बेचेर आएर भात पकाइरहेकी हुन्छे । गाउँको मदनसाहू आएर अब रक्सी बनाएर बेच्न नछाडे राम्रो नहुने चेतावनी दिन्छ । कथामा मदन साहू कृतघ्न व्यक्ति देखिन्छ । 'म' कि आमाले उसलाई घरको काममा धेरै सघाएकी हुन्छे र पहिले पहिले स्वयम् मदनसाहू नै उनीहरूको बाट रक्सी लैजाने गर्थ्यो । तर अहिले मदन साहूमा अलि अलि पनि संवेदनशीलता देखिदैन । अन्त्यमा मदन साहूसँग डराएर तेजमाया भट्टीपसलको लाइनमा भुपडीको व्यवस्था गरी फर्कन्छे । 'म' भने अब म भट्टीवाल्नीकी छोरी हुने भएँ भनी चिन्ता गर्छे तर बिस्तारै ऊ यो अवस्था स्वीकार्छे । यसरी कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'लाञ्छना' कथाले रक्सी बेचेर जीविका चलाउने एक महिलाको दयनीय अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'लाञ्छना' कथा रोजगारको कुनै विकल्प नभएर रक्सी बेचेर जीवन धान्न विवश महिलाको कारुणिक कथा हो । रक्सी मानव जीवनलाई विस्तार विस्तार मृत्युको मुखमा पुऱ्याउने घातक पेय पदार्थ हो । यो 'ड्रग्स' को परिभाषा भित्र नै पर्छ । यसले समाजमा नकारात्मक प्रभाव छाडेको हुन्छ । त्यसैले समाजमा यसलाई नकारात्मक रूपमा लिइन्छ । तर समाजमा यसको उपभोग गर्ने मानिसहरू

प्रशस्त पाइन्छन् । स्वयम् रक्सी बेचबिखन पूर्ण रूपले रोकिनुपर्छ भन्ने कुराको वकालत गर्ने मानिसहरू नै रक्सी नभई बस्न सक्दैनन् । यो हाम्रो समाजको यथार्थ हो । त्यसैले के भन्न सकिन्छ भने समाजमा रक्सीको राम्रो माग छ र मानिस यो पेसा अँगाल्छ । तर यो पेसा अँगाल्नु रहर हैन बाध्यता हो । समाजले तिरस्कार गरेको पेसा अँगाल्न को चाहन्छ, र? मानिस अन्य रोजगारको अवसर नभएकोले जीवन धान्न यस्तो काम गर्न विवश हुन्छ । यस कथामा पनि त्यसै भएको छ । तेजमाया रक्सी बनाएर बेचन विवश छे । यसबाट समाजमा उसले बदनाम कमाएकी छे । उसको कारण उसकी छोरी पनि समाजमा शिर ठाडो पारेर हिड्न सक्दैन । उसलाई साथीहरू पनि रक्सी पसल्लीकी छोरी भनेर जिस्क्याउँछन् । यस्तो अवस्था हुँदा पनि तेजमाया रक्सी बनाएर बेचिरहेकी छे । वास्तवमा भन्ने हो भने रक्सी तेजमायाको परिवारको जीवन हो । यदि उनीहरूलाई यो पेसा बन्द गर्न लगाउने हो भने अब उनीहरू भोकै मर्नुपर्नेछ । मदन साहू एक दिन विहान उनीहरूको घरमा आएर रक्सी बनाएर बेचन नछाडे आएर भाँडाकुँडा फालिदिने चेतावनी दिन्छ । यो तेजमायाको जीवनमा आएको संकट हो । मदनसाहूको यो चेतावनी 'म' लाई पनि असह्य हुन्छ । अब के गर्ने ? भोलिदेखि छाक कसरी टार्ने यो उनीहरूको विशाल समस्या हो । अन्त्यमा उनीहरू भट्टी पसलको लाइनमा बस्न जाने निर्णय गर्छन् । यसरी कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित प्रस्तुत 'लाञ्छना' कथाले वैकल्पिक रोजगारीको अभावले जीवन धान्नकै लागि मानिस भट्टीपसल गर्न बाध्य हुन्छ भन्ने कुरालाई उद्घाटन गरेको छ । यही नै यस कथाको मुख्य उद्देश्य हो । हाम्रो समाजमा यस्तो अवस्था पाइने हुनाले यो एक सामाजिक यथार्थवादी कथाको कोटीमा पर्छ । ग्रामीण परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको 'लाञ्छना' कथामा सरल भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको उचित संयोजन भएको छ । भाषाशैली पात्रको स्तर अनुरूपको छ । यसर्थ उनको यो कथा एक उत्कृष्ट कथा ठहरिन पुगेको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'लाञ्छना' कथा एक सन्देशमूलक कथा हो । आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको प्रस्तुत कथाले वैकल्पिक रोजगारको

अभावमा मानिस भट्टीपसल जस्तो पेसा अँगाल्न बाध्य भएकाले राज्यले उनीहरूको लागि रोजगारीको व्यवस्था गर्नु प्रमुख कर्तव्य हो भन्ने कुराको सन्देश दिएको छ। साथै वैकल्पिक रोजगारीको व्यवस्था नहुन्जेल कसैको भट्टीपसल बन्द गराउनु पनि जघन्य अपराध हो भन्ने कुरा पनि कथाले स्पष्ट देखाएको छ। प्रस्तुत 'लाञ्छना' कथाको तेजमाया आम्दानीको अर्को कुनै स्रोत नभएर रक्सी बनाएर बेच्न विवश छे। मदनसाहूले भट्टीपसल बन्द गर्न भन्दा उसमा चिन्ता छ। अब के गरेर जीविकोपार्जन गर्ने भनेर। यदि अर्को कुनै आम्दानीको स्रोत उपलब्ध भए रक्सी बेच्न छाड्नु उसको लागि कुनै आपत्ति छैन। यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको लाञ्छना कथाले हाम्रो मुलुकको आर्थिक दयनीयतालाई स्पष्ट देखाएको छ।

५.१२ द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहको बाँँ कथाको नाम हो द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व। यस कथाका मुख्य पात्रहरू 'म' र रेणु हुन्। 'म' र रेणु श्रीमान् श्रीमती हुन्छन्। रेणु सुन्दर छे। त्यसैले 'म' ले ऊ सँग बिहे गरेको छ। तर उनीहरूको दाम्पत्य जीवन सुखप्रद छैन। खासगरी रेणुको स्वभावले उनीहरू बीच ठाकठुक भइरहन्छ। घर वरपर, घरका कोठाहरू आदि सफा सुगधर राख्ने काम रेणुले गरेकी हुन्। सामानहरू जताततै छरिएर रहेका छन्। किचन, बेडरुम आदि सबै आकर्षक छैनन्। 'म' रेणुलाई सफा सुगधर राख्न भन्छ तर रेणु टेर्दिन। त्यसैले 'म' ले 'तारा' नाम गरेकी एक अधवैसे महिलालाई नोकर्नीको रूपमा घरमा काम लगाउने निर्णय गर्छ। 'तारा' घरमा आएपछि सबै कुराहरूमा परिवर्तन देखापर्छ। घर वरिपरिको वातावरण सफा भएको छ। भान्सा कोठा, सुत्ने कोठा सबै आकर्षक भएका छन्। त्यति मात्र होइन ताराले पकाएको खाना पनि मीठो हुन्छ। ताराको काम गराई, वानी व्यहोरा आदिले गर्दा 'म' ऊसँग प्रभावित हुन्छ। र तारासँग घनिष्ट भएर बोलचाल गर्छ, ताराको कार्यको तारिफ गर्छ। उता रेणुमा भने घरमा ताराको आगमन भएपछि खटपट शुरु भएको छ।

ताराको स्वभाव पनि राम्रै भएकोले र सुन्दर पनि भएकोले लोग्ने उसँग लहसिन्छ, भन्ने शंका रेणुमा देखिन्छ। त्यसैले रेणु ताराप्रति पूर्णरूपले नकारात्मक छे र उसलाई घृणा गर्छे। तारालाई तुच्छ शब्दहरू भनेर उसको मन दुःखाउँछे तर 'म' लाई रेणुको व्यवहारले दिक्क बनाउँछे। 'म' तारालाई वास्ता गर्छे। उसको विगतको अवस्थाको सोधखोज गर्छे। ताराको लागि रेणुलाई एउटा ब्लाउज ल्याइदिन अनुरोध गर्छे तर रेणुले नल्याइदिएपछि आफैले ल्याइदिन्छे। रेणुलाई यो असह्य हुन्छ र रेणु त्यो ब्लाउज च्यातचुत पारेर फालिदिन्छे। त्यो दिन रेणु आफै भान्साकोठामा जान्छे र खाना पकाउँछे तर 'म' खाना खादैन। त्यो साँझ तारा त्यहाँ हुन्छ। 'म' लाई ताराको चिन्ताले सताउँछे। 'तारा' आफ्नै कोठामा हुन्छे। ऊ बिरामी भएकी छे। 'म' तारालाई औषधिको चक्की खुवाउन जान्छे ताराको कोठामा। त्यसैवेला रेणुले देख्छे र 'म' लाई कर्कश शब्दमा गाली गर्छे। 'म' रेणुको शब्द सुन्न नपरोस् भनेर कोठामा फर्किन्छे। तारा त्यो घर छोडेर अन्यत्रै जान्छे। ताराको त्यो घर परित्याग पछि 'म' लाई भने नरमाइलो लाग्छे। कथा समापन हुन्छे। यसरी कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व कथाले नारीहरू पुरुषको चरित्रलाई कुन दृष्टिकोणले हेर्छन् भन्ने कुरालाई मूल विषयवस्तु बनाएको छे।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व एक नारी चरित्र प्रधान कथा हो। यस कथामा मूलतः रेणुको चरित्रलाई उद्घाटन गरिएको छे। कथाको मुख्य पात्र रेणु आफ्नो लोग्ने 'म' माथि विभिन्न शंका उपशंका गर्छे र यही शंका उपशंकाले ऊ तडिपएर बाँचन विवश छे। आफ्नो लोग्नेप्रपतिको शंकाको कारण ऊ नोकनी तारालाई दुर्व्यवहार गर्न पुग्छे र तारा घर छोड्न बाध्य हुन्छे। यसर्थ यस कथाले रेणुका माध्यमबाट नारीहरू पुरुषको चरित्रमाथि अनावश्यक शंका गर्छन् भन्ने तथ्यलाई उद्घाटन गरेको छे। यही नै यस कथाको मुख्य मूल उद्देश्य हो। 'शंकाले लंका जलाउँछे' भन्ने उखान रेणुको जीवनमा पूरै लागू भएको छे। 'म' ले तारालाई घरमा काम गर्ने मान्छेको रूपमा स्थान दिएको हो। त्यो पनि विशेष गरी रेणुकै कारण। आफ्नो घरमा

काम गर्दा नारी अधिकार गुमेको अनुभूति नगर्ने हो भने ताराले गर्नुपर्ने काम रेणु आफैले पनि गर्न सक्छे । हो, यदि 'म' ले रेणुलाई नोकर्नी नै ठानेर असह्य व्यवहार गर्‍यो भने अर्कै कुरा हो नत्र आफ्नो काम गर्दा इज्जत गएको अनुभव गर्नु उचित होइन । तर रेणुले यो सबै काम गरिन । ऊ ऐना हेरेर सिंगारपटार गर्नमा जति पनि समय खर्च गर्न सक्छे तर घर वरिपरिको सरसफाई, घरभित्रका कोठाहरू सफासुगधर राख्ने कुरामा ध्यान दिन सक्दैन । त्यसैले 'म' ले तारालाई घरमा काम गर्ने मानिसको रूपमा स्थान दिन्छ । 'तारा' घरबाट खेदिएकी एक दुःखी महिला हो । छोरा नपाएकाले उसलाई लोग्ने र सौताले खेदछन् । ऊ राम्रै पनि छे । काम बडो परिश्रम र इमान्दारितापूर्वक गर्छे । खाना पनि मीठो बनाउँछे । उसको आगमन पछि घरका कोठाहरू र बाहिरको सौन्दर्यमा जादूमय परिवर्तन आएको छ । जसको कारण 'म' तारा प्रति प्रभावित छ । ऊ तारालाई उसको काम गराइप्रति प्रशंसा गर्छे । तर यी सबै कुरा रेणुका लागि असह्य हुन्छन् । ऊ लोग्नेप्रति शंका उपशंका गर्छे । ऊ सोच्छे तारा राम्री पनि छे, र अभै उसमा बैस छ । त्यसैले लोग्ने तारासँग लहसिन सक्छ । यही शंकाले दिनरात तड्पिन्छे र तारालाई तिरष्कार गर्छे । तारालाई यस्तो व्यवहार गर्छे मानौं कि ऊ मानिस हैन । रेणुको ताराप्रतिको व्यवहारले 'म' दिक्क हुन्छ । जसको कारण पनि 'म' मा रेणुप्रति भनै सहानुभूति जागृत हुन्छ । 'म' रेणुलाई ताराको लागि एउटा ब्लाउज ल्याइदिन भन्छ, तर रेणुले नमाने पछि आफै ल्याइदिन्छ । यो थाहा पाएपछि रेणु ताराको त्यो ब्लाउज च्यातचुत पारिदिन्छे । 'म' यसबाट मर्माहत हुन्छ । त्यो रात तारा त्यहाँ हुन्न । रेणु आफै खाना पकाउँछे । तर 'म' त्यो रात खाना खाँदैन । उसलाई ताराको चिन्ता लागेर आउँछ । ऊ सोच्छ तारा कहाँ गई होला? तारा आफ्नै कोठामा बिरामी अवस्थामा हुन्छे । 'म' रेणुले देखी भने के भन्छे भनेर डराउँदै भए पनि औषधि लिएर ताराको कोठामा प्रवेश गर्छ तर रेणु उसलाई कर्कश स्वरमा गाली गर्छे । 'म' आफ्नो कोठामा प्रवेश गर्छ । त्यही रात तारा त्यो घर छाड्छे । बिहान रेणु भने नोकर्नी भागी सामान चोरेर लगी होला भनेर 'म' लाई भन्छे । 'म' लाई भने ताराले घर छोडेपछि दुःख लाग्छ । यसरी कथा टुन्छ । यसर्थ

आन्तरिक परिधीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको प्रस्तुत कथाले नारीहरू पुरुषको चरित्रमाथि हदैसम्म शंकालु हुन्छन् भन्ने कुरालाई उजागर गरेको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित प्रस्तुत 'द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व' कथा भाषा, शैली, द्वन्द्वविधान तथा संवादको दृष्टिकोणले पनि उत्कृष्ट कथा हो । कथामा तत्सम, तद्भव तथा आगन्तुक शब्दहरूको सुन्दर संयोजन भएको छ । भाषा सरल र सरस छ । यस कथामा मूलतः आन्तरिक द्वन्द्वले स्थान पाएको छ । कथामा प्रयोग भएको संवादले कथालाई सजीव बनाएको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व कथा एक उत्कृष्ट कथा हो ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व कथा एक सन्देशमूलक कथा हो । यस कथाले शंकाले मानिसको जीवन एकदमै कष्टकर हुने हुँदा कसले पनि कसैको चरित्रप्रति अनावश्यक शंका गर्नु हुँदैन भन्ने कुराको सन्देश दिएको छ । यस कथाकी रेणु आफ्नो लोग्नेप्रति विश्वास गर्न सकिदैन, यद्यपि उसको लोग्ने रेणुप्रति वफादार नै देखिन्छ । यसैकारण रेणु दिनरात तड्पिएर बाँचेकी छे भने 'म' को जीवन पनि सहज बन्न सकेको छैन । दुःखी महिला तारा भनै पीडित बन्न पुगेकी छे । यसर्थ कुनै पनि मानिसको चरित्रलाई पहिले राम्ररी चिन्नुपर्छ र पछि अनावश्यक शंका उपशंका गर्नु हुँदैन । अनि मात्र जीवन केही सजिलो हुन्छ । यो कथाले यही कुरा प्रस्ट पारेको छ ।

५.१३ मोहदंश कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण

'मोहदंश' कथा भागीरथी श्रेष्ठको 'मोहदंश' कथा सङ्ग्रहको अन्तिम कथा हो । सुदीप, म (नीलिमा), सागर यस कथाका मुख्य पात्रहरू हुन् भने भान्से बाहुन र काम गर्ने दिदी यस कथामा सहायक पात्रको रूपमा उपस्थित छन् । कथाको मुख्य पात्र 'म' अर्थात् 'नीलिमा' को पतिसँग सम्बन्धविच्छेद भएको हुन्छ । लोग्नेसँग सम्बन्धविच्छेद भएपछि नीलिमा जीवन धान्नको लागि कुनै स्कुलमा शिक्षिकाको रूपमा कार्यरत हुन्छे । स्कुलमा जाडो भइसकेको छ, सबैजना आ-आफ्ना घर फर्किसकेका छन् । बाँकी छन्

केवल शिक्षिका 'म' पात्र र सुदीप । सुदीप काठमाडौँभन्दा बाहिरको विद्यार्थी हुन्छ । ऊ घरमा जान पाएको छैन कारण सुदीपको बाबु सागर बिरामी परेकोले ऊ सुदीपलाई लिन आउन सक्दैन । सुदीपकी आमाको मृत्यु भइसकेको छ तसर्थ ऊ मातृस्नेहबाट वञ्चित छ । मातृस्नेहबाट वञ्चित सुदीप बाबुको पनि अनुपस्थितिले साहाराविहीन भएको छ । यही पीडाले सुदीपका आँखाबाट आँसु बगिरहेका छन् । नीलिमा एक आदर्श शिक्षिका हुन्छे । स्कूलका अरू मिसहरूलाई तलवसँग मात्र सम्बन्ध छ । दस बजेदेखि चारबजेसम्म गाहो मानी-मानी परिभाषित कामहरू मात्र गर्छन् उनीहरू बिचरा सुदीपलाई कसले वास्ता गर्छ र ? तर नीलिमालाई सुदीपप्रति स्नेह जागृत हुन्छ, उसको जिन्दगी आकर्षक र सजिलो होस् भन्ने कामना छ । त्यसैले नीलिमा सुदीपलाई घर पुऱ्याउने निर्णय गर्छे । यो सुनेर सुदीपको हृदय प्रफुल्ल हुन्छ र अँगालोभरि खुसीहरू प्राप्त गर्छ । ६ घण्टाको लामो बसयात्रा पछि दुवै सागरको घरमा पुग्छन् । घर पुगेपछि सुदीप कथाबाट लगभग अलगिएको छ । यसपछि सागर र नीलिमा बीचको कथा अगाडि बढ्छ र अन्त्यसम्म पुग्छ । पत्नीविहीन सागरको जिन्दगी एकदमै एक्लो र पीडादायी छ । आफ्नी प्रिय पत्नीको मृत्यु र आफूलाई सम्हाल्ने अर्को पात्रको अभावकै कारण ऊ बिरामी भएको हो । उसले सुदीपप्रतिको प्रेमकै कारण अर्को विवाह गर्न सक्दैन । उसले नीलिमालाई आफन्त ठानेको छ र नीलिमाले उसलाई साथ दिए, सम्हालिदिए जीवन सार्थक हुने कुरा सोच्छ । साथै नीलिमामा पनि सागरको एक्लो नीरस र पीडादायी जीवनप्रति सहानुभूति जागृत हुन थाल्छ । यी दुईको मिलन हुन्छ कि भनेर आशा जाग्ने वित्तिकै नीलिमाको परिवर्तित निर्णयले यिनीहरूको संयोग हुन पाउँदैन । नीलिमा सागरको कष्टप्रद क्षणको जानकार भएर पनि, उप्रति प्रेमानुभूति हुँदा हुँदै पनि उसलाई छाडेर काठमाडौँ फर्कन्छे र कथा अन्त्य हुन्छ । यसरी कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित प्रस्तुत मोहदंश कथाले मानवीय जीवनमा यौनको आवश्यकता कतिसम्म रहन्छ भन्ने कुरालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको छ । पतिविहीन नीलिमा र पत्नीविहीन सागर दुवैलाई एक्लो जीवन नीरस र विरहपूर्ण भएको छ । त्यसैले उनीहरू एक अर्कामा धेरै आकर्षक भएका छन् तर सँगै बाँचेर नयाँ जिन्दगीको सुरुवात गर्न भने सकेका छैनन् ।

आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको 'मोहदश' कथा सामाजिक यथार्थवादी विषयमा आधारित कथा छ। यस कथाका प्रमुख पात्रहरू नियतिको क्रूरताले र आफ्नै सानो कमजोरीले गर्दा समस्या ग्रस्त बनेका छन्। नियतिको क्रूरताले सुदीप मातृस्नेहबाट बञ्चित छ। सागर पत्नीविहीन भएको छ भने आफ्नै सामान्य कमजोरीले गर्दा नीलिमा पतिसँग बिछोडिनु परेको छ। "सम्झन्छु मेरा केही किताबका पान्नाहरू- मेरो लोग्नेसँग मेरो प्रेम विवाह नै भएको थियो - सुखी जिन्दगी नै थियो तर त्यती खुसी जिन्दगी पनि मैले स्वीकार्न सकिन। त्यति ठूलो अपराध पनि त मेरो लोग्नेले गरेको थिएन, तर मैले माफ दिन पनि सकिन। जब म बेकार थिएँ- एउटा समूहमा उसँग मैले सय रूपैयाँ माग्दा मलाई हप्काउँदै जवाफ दिएको थियो-मसँग पैसा-सैसा छैन। नकमाउने मान्छेलाई पैसा माग्नु सजिलो हुन्छ।" यही नै कारण थियो सम्बन्धविच्छेदको। पहिलो कदम मैले नै उठाएकी थिएँ। (पृ. ८८)। नीलिमाभित्र गम्भीर भएर निर्णय गर्ने क्षमताको कमी देखिन्छ। यही कमजोरीले उसले लोग्नेसँग एउटा सानो निहुँमा सम्बन्ध विच्छेद गरेकी छे र उसको जीवन नीरस, पीडामय र एकलो बनेको छ। यस कथामा मूलतः नीलिमा र सागरको चरित्र चित्रण गरिएको छ। यी दुवै कथामा सत्पात्रका रूपमा रहेका छन् यी दुवै पात्रप्रति पाठकहरूमा सहानुभूति जागृत हुन्छ। कथामा मुख्य पात्रकै रूपमा देखिने सुदीपको उपस्थिति कथा सूत्रका रूपमा देखिन्छ। जब नीलिमा सुदीपलाई लिएर सागरको घरमा पुग्छे त्यसपछि सुदीपको कथामा कमै भूमिका देखिन्छ। बीच-बीचमा सुदीपको उपस्थिति नीलिमासँगको आधिकारिक कथानकलाई अगाडि बढाउनका लागि हुन्छ। कथामा आएका भान्से बाहुन र काम गर्ने दिदी पत्नीविहीन सागर र पतिविहीन नीलिमाको कथात्मकलाई गति दिन उपस्थित भएको देखिन्छ। उनीहरू इमान्दार कामदार हुन् र आफ्नो मालिकको भलो चिन्ताउने पात्रहरू हुन्। सागर र नीलिमा बीच हुन नसकेको संयोजनले उनीहरू पनि मर्माहत हुन्छन्। नीलिमालाई कथामा एक महान् र आदर्श शिक्षकको रूपमा उभ्याइएको छ। नीलिमाले सुदीपलाई बेवास्ता गर्न सक्थी अन्य मिसहरूले जस्तै किनकि ऊ पनि अरू मिसहरू जस्तै तलवी मिस हो। कक्षा कोठामा अध्यापन गरिसकेपछि उसको दायित्व

पनि अरू सरह पूरा । तर नीलिमा यति नै आफ्नो दायित्व पनि अरू सरह पूरा हुन्छ भएको ठान्दिन । ६ घण्टाको बसयात्रा गरेर ऊ सुदीपलाई घरमा पुऱ्याइदिन्छे । सुदीपले नीलिमभित्र मिस मात्र पाउँदैन आफ्नो हराएको मातृत्वको आभास पनि पाउँछ ।

नीलिमा सागरको घरमा पुगेपछि त्यहाँको वातावरणले उसलाई कोमल बनाइदिन्छ । सागरको अवस्था देखेर नीलिमाको भित्री कुनै कुनामा नरमाइलो महसुस हुन्छ । उतापट्टि नीलिमाको आगमनले सागर प्रफुल्ल देखिन्छ । सायद नीलिमा सधैं त्यही बस्ने हो भने सागरको व्यथा पनि ठीक हुने अवस्था छ । सागरले नीलिमा सागरको विस्तार विस्तार धड्कन बन्दैछे भने अर्कोतिर नीलिमा पनि सागरलाई अत्याधिक प्रेम गर्छे । तर यति हुँदाहुँदै पनि ऊ सागरलाई आफ्नो जीवन समर्पण गर्न सकिदैन र सागरलाई कहली लाग्दो अवस्थामा छाडेर फर्कन्छे । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित मोहदंश कथाले लोग्नेबिनाको महिलाको जिन्दगी र श्रीमती बिनाको लोग्ने मानिसको जिन्दगी नीरस, निरर्थक र पीडादायी हुने कुरालाई उद्घाटन गरेको छ । यही नै यस कथाको मुख्य उद्देश्य हो ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित मोहदंश कथामा काठमाडौँ उपत्यकाका बोर्डिङ्ग स्कूल र तराइको ग्रामीण इलाकालाई सांकेतिक रूपमा परिवेश बनाइएको छ । तराइको ग्रामीण इलाकाको सागरले छोरा सुदीपलाई काठमाडौँको बोर्डिङ्ग स्कूलमा छात्रावासमा राखेको छ । यसले स्तरीय शिक्षाको उज्यालो ग्रामीण भेगमा पुगिनसकेको देखाउँछ । कथा जहिले लेखिएको भएपनि यो समय वर्तमान नै हो भन्ने प्रतीत सबैलाई हुन्छ । प्रस्तुत कथामा सरल भाषशैलीको प्रयोग गरिएको छ । कथा केही लामो छ तर साधारण पाठकहरूले पनि बुझ्न सक्ने तथा कैतूहलता सिर्जना गर्दै जाने भएकाले पढ्न थालेपछि छोड्न मन लाग्दैन । भाषा पात्रको स्तर अनुसार छ । कथामा प्रयोग भएको संवादले कथालाई सजीव तथा मार्मिक बनाएको छ - “काम गर्ने स्वास्नीमान्छे होली - खाजा लिएर कोठामा पस्छे । स्टिलको थालमा अण्डा-चिउरा अचार सवथोक लिएर -म खान थाल्छु Û-सागर खोकन थाल्नु हुन्छ- खोकदा खोकदै घोप्टो पर्नुहुन्छ बिछ्यौनामा । नीलिमाजी ✕ आजभोलि फेरि ज्वरो र खोकीले सताउन लागेको छ, कतिसम्म सताउने

हो थाहा छैन ।

सोच्छु, निकै सास्ती भएको छ होला । राम्ररी खान सक्दिन म ।

एकपल्ट काठमाडौँ गएर राम्ररी जचाउँनु भए हुन्थ्यो । यस्तो गाउँमा औषधि गरेर कहाँ निको हुन्छ र?

हो, जानुपर्छ । सोच्छु पनि जानलाई । जान कर गर्ने कोही भएको भए शायद छिट्टै जान्थे होला । तर किन होला आफ्नो शरीरको लागि केही माया छैन !पृ. ८६-८७”। यसर्थ प्रस्तुत कथामा परिवेश, भाषाशैली, संवाद आदिको उचित संयोजन भएको छ र कथा सरल, सरस र सफल भएको छ ।

कथाकार भागीरथीश्रेष्ठद्वारा लिखित मोहदंश कथा एक सन्देशमूलक कथा हो । यस कथाले यौनशक्तिले नै मानवीय जीवनलाई गति दिएको हुन्छ भन्ने कुराको सन्देश दिएको छ । साथै यौन प्राकृतिक कुरा हो र यसलाई जीवनबाट अलग्याउन खोजियो भने यसले मानिसको मस्तिष्कमा विसंगतिको सृजना गर्छ भन्ने कुराको पनि यस कथाले सन्देश दिएको छ । प्रस्तुत मोहदंश कथामा सागर विरामी हुनुको कारण कुनै रोग लागेर हैन उसलाई सम्हाल्ने पत्नीको अभाव नै मुख्य हो । त्यसैगरी नीलिमाको पनि जिन्दगी उराठ लाग्दो देखिन्छ । यसको मूलकारण पतिसँगको बियोग नै हो । यसर्थ कथाकार भागीरथीश्रेष्ठको ‘मोहदंश’ कथाले मानवीय जीवनमा यौनको अपरिहार्यतालाई स्पष्टरूपमा देखाएको छ ।

अध्याय - छ

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथा प्रवृत्तिहरूको अध्ययन

६. परिचय

भागीरथी श्रेष्ठ एक विशिष्ट नारी कथाकार हुन्। नारी कथाकार भएका कारण उनका कथाहरूमा नारी समस्याले नै केन्द्रियता पाएको छ। उनका कथाहरूमा नारीहरूका सकारात्मक नकारात्मक असल, खराब, पीर वेदना, दुःख, सुख, हर्ष विस्मात्, इच्छा आकांक्षा, भाव भावना पिटाई थिचाइ आदि विभिन्न पक्षहरूलाई यथार्थपरक ढंगले केलाइएको पाइन्छ। आफ्नो जिन्दगीको रङ्गमञ्चमा छोरी, बुहारी, छात्रा, शिक्षिका, पत्नी, माता, गृहिणी आदिको सशक्त भूमिका निर्वाह गरेकी भागीरथीका कथामा नारी जीवनका यस्तै रूपहरू आएका छन्। उनका कथाहरूले समाजको वस्तुपरक चित्रण गरेका छन् र साथै चिन्तनका दृष्टिले उनका कथाहरूमा प्रगतिशीलताले पनि स्थान पाएको छ। उनको कथामा कथावस्तु कार्यकारणका आधारमा अगाडि बढेको पाइन्छ र त्यहाँ कुनै पनि किसिमको कृत्रिमताको महसुस हुँदैन। यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरू सरल, सरस, पठनीय र सन्देशमूलक छन्। यस अध्यायमा मूलतः कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथागत प्रवृत्तिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ।

६.१ सामाजिकता

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका हालसम्म छवटा कथाहरू प्रकाशित भएका छन्। उनका अधिकांश कथाहरूले समाजमा घटन सक्ने घटनाहरूलाई नै मूल विषयवस्तु बनाएका छन्। त्यसैले उनका विभिन्न कथात्मक प्रवृत्तिहरूमध्ये सामाजिकता पनि एक हो। उनका कतिपय कथाहरू सहरिया सामाजिक पृष्ठभूमिलाई लिएर लेखिएका छन् भने कतिपय कथाहरूमा ग्रामीण सामाजिक जीवनलाई प्रस्तुत गरिएको छ। समर्पण (क्रमशः) जलनका विम्बहरू (मोहदंश), अवसान (विभ्रम) आदि कथाहरूमा ग्रामीण सामाजिक जीवनको चित्रण गरिएको छ भने मोहदंश, मातृत्व (क्रमशः) अतिक्रमण (मोहदंश) आदि कथाहरूमा सहरिया सामाजिक जीवनको चित्रण गरिएको छ। कथाकार भागीरथी श्रेष्ठले सामाजिक विषयवस्तुलाई कथामा सजाएकी छिन्। श्रीमान्बाट टाढा गएकी श्रीमतीले

ससुरासंगको नाजायज सम्बन्ध स्विकार्नु (अन्तराल), पारिवारिक जीवनमा स्वास्नीले लोग्नेमाथि गर्ने आशंका (चुरीका टुक्राहरू, अविश्वासको आकाश), शारीरिक कुरूपताले युवतीको जीवनमा पर्ने आघात (भूँचालो), आफ्नो भन्दा नोकर्नीको मिजास, राम्रो देखेर लोग्नेलाई आकृष्ट हुन नदिन नोकर्नी निकाल्ने स्वासनी (द्वन्द्व / अन्तर्द्वन्द्व) बुढ्यौलीको कारण छोराको निर्दयतापूर्वक बृद्धाश्रममा पुऱ्याइएकी आमा (उज्यालो पर्खाल), आदि सामाजिक घटनाहरू हुन्। यस्ता घटनाहरूलाई कथामा प्रस्तुत गरिएका हुनाले सामाजिकता कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका एक प्रमुख कथात्मक प्रवृत्ति हो। उनका कथामा मूलतः निम्न वर्गीय, मध्यमवर्गीय पारिवारिक जीवनको चित्रण गरिएको छ। उनका सामाजिक विषय रहेका कथाहरूमा आर्थिक पक्ष, राजनीतिक पक्ष, सांस्कृतिक पक्ष आदिलाई देखाइएको छ।

६.१.१ आर्थिक पक्ष

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित कथाहरूमा आर्थिक पक्षले महत्वपूर्ण स्थान पाएको छ। उनका कतिपय कथाहरूमा निम्नवर्गीय पात्रको आर्थिक विपन्नतालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। उनका 'लाञ्छना', 'असमानता' आदि कथाहरूले आर्थिक विपन्नताले सिर्जना भएको पीडालाई चित्रण गरेका छन्। 'लाञ्छना' कथा आर्थिक विपन्नताले गर्दा रक्सी बेचेर जीवन धान्न बाध्य नारीको मार्मिक र हृदयस्पर्शी कथा हो भने 'असमानता' कथामा आर्थिक कारणले एउटै कोखका दिदी बहिनीमा देखा पर्ने असमानतालाई देखाइएको छ। आर्थिक पक्षलाई स्थान दिएर लेखिएका कथाहरूमा 'उदासीका क्षणहरू', 'निरुत्तर प्रश्नहरू', एकटुक्रा खुसी, 'रङ्गीन आकाश' आदि पर्दछन्। यी कथाहरूमा आर्थिक विपन्नताले प्राप्त भएका पीडालाई चित्रण गरेका छन्। यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा आर्थिक पक्षलाई महत्वपूर्ण स्थान दिइएको छ।

६.१.२ राजनीतिक पक्ष

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा राजनीतिक चिन्तनलाई पनि स्थान दिइएको छ। उनको 'रङ्गीन पोखरी' मा सङ्ग्रहीत कथाहरूमा आजको प्रजातन्त्र र

प्रजातान्त्रिक शोषणहरूको बारेमा तीखो व्यङ्ग्य गरिएको छ । 'भूमिगत' कथामा पद र प्रतिष्ठा प्राप्त गरेपछि नेताहरू कसरी अन्धा हुन्छन् भन्ने कुरालाई देखाइएको छ । जनआन्दोलन-एक भन्दा अघि प्रजातन्त्र प्राप्तिको लागि भूमिगत हुँदा लक्ष्य शर्माले 'पारु' बाट ठूलो सहायता पाएको थियो तर प्रजातन्त्र आएपछि मन्त्री बनेको लक्ष्यले 'पारु' सँग भेट पनि गर्न मन गरेन । यो कथाले हाम्रा नेताहरूको मनोवृत्तिलाई उजागर गरेको छ । त्यसैगरी 'जुलुस' कथाले प्रजातान्त्रिक, राजनीतिक संघर्षका क्रममा युवा उत्सर्ग र बलिदान एवं आमाका पवित्र उत्प्रेरणाको गाथालाई २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनको पृष्ठभूमि र प्रसङ्गको देशभक्ति नै मार्मिक कथा रूपायन प्रदान गरी चित्रित गरेको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित कथाहरूमा राजनीतिक चिन्तनलाई पनि स्थान दिइएको छ ।

६.१.३ सांस्कृतिक पक्ष

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा सांस्कृतिक पक्षलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । उनका कथाहरूले समाजका कुसंस्कृति र कुसंस्कारको अन्त्य गर्नुपर्ने र सुसंस्कृतिलाई स्थापना गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई विशेष जोड दिएका छन् । उनका कथाले बालविवाह, अनमेल विवाह, जातीय विभेद जस्ता कुसंस्कृति प्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । 'शकुन्तला' जलनका विम्बहरू आदि कथाहरूले समाजमा विद्यमान बालविवाह तथा अनमेल विवाहले निम्त्याएका विसङ्गतिहरूलाई चित्रण गर्दै यस्तो संस्कृति हट्नुपर्ने आवश्यकतालाई औल्याइएको छ । 'संस्कार' कथामा सासू 'जानकी' जातीय विभेदकै कारण 'कान्छी' ले पकाएको खाना खान्न । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथामा मूलतः हिन्दु धर्मसँग सम्बन्धित संस्कृतिको छाप पाइन्छ ।

६.२. मनोवैज्ञानिकता

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका अधिकांश कथाहरूको विषय मनोविज्ञान रहेको छ । उनका कथाहरूले विभिन्न मानसिक कार्यपद्धतिका माध्यमबाट पात्रका अन्तर्मनोकामना एवं

व्यथालाई रहस्योद्घाटन गर्ने काम गरेका छन् । उनका 'जलनका बिम्बहरू', 'संस्कार', 'चिता', 'लाञ्छना', 'सजाय' 'शकुन्तला' 'दीपा', 'मोहदंश' 'द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्व' आदि मनोवैज्ञानिक कथाहरू हुन् । मनोविज्ञानलाई विषय बनाएर लेखिएका उनका यी कथाहरूलाई यौन मनोवैज्ञानिक र गैर-यौनमनोवैज्ञानिक उपशीर्षकहरूमा राखी अध्ययन गर्न सकिन्छ,

६.२.१ यौनमनोवैज्ञानिक कथा

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा यौनमनोविज्ञानले महत्वपूर्ण स्थान पाएको छ । यौवन अवस्थामा नै पति गुमाएकी 'माइजू' यौन चाहना पूरा हुन नसकेकै कारण अन्त्यमा आत्महत्या गर्न विवश भएको तथ्य जलनका बिम्बहरू कथामा देखाइएको छ । त्यसैगरी 'शकुन्तला' कथामा शकुन्तलाको एक बृद्धसँग विवाह भएको छ र बृद्ध लोग्नेको मृत्यु भयो भने आफू विधवा हुन्छु भन्ने डरले शकुन्तला बृद्ध लोग्नेलाई छोडेर पुष्पराजजंग पोइला जान्छे । मोहदंश कथामा पत्नीविहीन सागर र पतिविहीन नीलिमा यौन चाहना पूरा नभएकै कारण टीठ लाग्दो, नीरस र एकलो जीवन बिताउन बाध्य भएका छन् । यसर्थ यी कथाहरू यौन मनोवैज्ञानिक कथाहरू हुन् । यी कथाहरूका पात्रहरू आफ्नो कामेच्छा पूरा नभएका पूरा नभएका कारण पीडित छन्, तड्पिएका छन् । यी कथाहरू मार्फत कथाकार भागीरथी श्रेष्ठले मानिसलाई सुखी र शान्त जीवनको लागि गाँस, बास र कपास मात्र भएर हुँदैन यौनसन्तुष्टि पनि हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई उद्घाटन गरेकी छिन् । यस्ता कथाहरूमा पात्रहरूको यौनमानसिकताको विश्लेषण गर्ने क्रममा नारी तथा पुरुष दुवैथरी पात्रको यौन मानसिकताको गहिराइसम्म पुग्ने प्रयास गरेकी छिन् ।

६.२.२ गैर-यौनमनोवैज्ञानिक कथा

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथामा गैर-यौनमनोविज्ञानले पनि स्थान पाएको छ । 'लाञ्छना', 'सजाय' आदि कथाहरू उनका गैर-यौनमनोवैज्ञानिक कथा हुन् । 'लाञ्छना' कथामा रक्सी बेचेर जीवन धान्ने परिवारकी छोरीको मनोविश्लेषण गरिएको छ ।

स्कूलमा साथीहरूले 'म' लाई रक्सी बेच्नेकी छोरीभन्दा उसमा परेको मानसिकत प्रभाव तथा जीवन धान्न अर्को पेसा नै नभएकोले रक्सी बेचन बाध्य आमालाई मदन साहूले 'अब रक्सी बेचन नछाडे आएर भाँडाकुँडा फालिदिने उसको चेतावनी र यसबाट 'म' मा सृजना भएका मानसिक द्वन्द्व/अन्तर्द्वन्द्वको विश्लेषण 'लाञ्छना' कथामा गरिएको छ । त्यसैगरी सजाय कथामा बालक उत्तमको मनाविश्लेषण गरिएको छ । आमाको असीमित प्रेमले उसको मानसिकतामा परेको प्रभाव र उसले समातेको बाटोलाई सजाय कथामा छर्लङ्क पारिएको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा पात्रको गैर-यौनमनोविज्ञानलाई पनि विश्लेषण गरिएको छ ।

६.३. दार्शनिकता

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूले दार्शनिक पक्षलाई पनि समेटेका छन् । उनका कथाहरूमा नियतिवाद, यथार्थवाद, आदर्शवाद जस्ता दर्शनहरूले स्थान पाएका छन् । उनका यी दार्शनिक पक्षहरूलाई यहाँ क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ :

६.३.१ नियतिवाद

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका केही कथाहरूमा पात्रहरू नियतिको जाँतोमा नराम्ररी पिसिएका छन् । नियतिको क्ररताले उनीहरूको जीवन कष्टकर बनेको छ । जलनका बिम्बहरूकी 'माइजू' मोहदंशको 'सागर' चिताको 'म' आदि पात्रहरूलाई नियतिले ठगेको छ । जलनका बिम्बहरू कथामा 'माइजू' कलिलै उमेरमा विधवा हुन पुगेकी छे र उसले एक्लो र नीरस जीवन बिताएर अन्त्यमा आत्महत्या गर्न पुगेकी छे । मोहदंश कथामा 'सागर' की पत्नीको निधन भएको छ । उसलाई सम्हाल्ने कोही छैनन् र ऊ, विरामी परेको छ । त्यसैगरी 'चिता' कथामा 'म' की श्रीमतीको बिहे भएको छ महिनामा नै क्यान्सररोगले मृत्यु भएको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाका पात्रहरू केही गल्ती नहुँदा नहुँदै पनि नियतिको प्रहारबाट घायल बनेका छन् । त्यसकारण हामी के भन्न सक्छौं भने कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूले नियतिवादलाई आत्मसात् गरेका

छन् ।

६.३.२ यथार्थवाद

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरू यथार्थवादी प्रवृत्तिका छन् । उनका कथाहरूले समाजमा घटेका तथा घट्न सक्ने घटनाहरूलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । कथाकार श्रेष्ठका 'जलनका विम्बहरू' 'शकुन्तला' जस्ता कथाहरूले समाजमा अझै पनि अवशेषको रूपमा रहेका बालविवाह, अनमेल विवाहजस्ता कुसंस्कारहरूले समाजमा देखापरेका समस्याहरूलाई उद्घाटन गरेका छन् । यी कथाहरूले मानव जीवनमा यौनको ठूलो प्रभाव रहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि छर्लङ्क पारेका छन् । 'अतिक्रमण' कथाले मौका पाए भने नारीहरू पुरुषलाई ज्यादा हेप्छन् भन्ने यथार्थ देखाएको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा यथार्थवादलाई महत्वपूर्ण स्थान दिइएको छ ।

६.३.३ आदर्शवाद

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित कथामा आदर्शवादको झलक पनि पाइन्छ । 'शिक्षक', चिता आदि उनका यस्ता कथाहरू हुन् । शिक्षक कथाको हेडमाष्टर विजय तलब पकाएर जीवन धान्ने उद्देश्यले मात्र शिक्षक भएको छैन । ऊ देशको लागि आवश्यक पर्ने र देश र जनतालाई प्रेम गर्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने महान उद्देश्यले शिक्षक भएको छ । त्यसैरी 'चिता' कथामा श्रीमतीबाट आफूले केही नपाएर बरू उल्टो धेरै कुरा गुमाएर पनि अन्तिम अवस्थासम्म क्यान्सरले ग्रस्त श्रीमतीको सेवा सुसार गरेको छ । त्यसैले यी पात्रहरू आदर्श पात्रहरू हुन् । त्यसकारण के भन्न सकिन्छ भने कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा आदर्शवाद पनि पाइन्छ ।

६.३.४ मानवतावाद

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठद्वारा लिखित कथाहरू मानवतावादी भावनाले पनि ओतप्रोत छन् । मोहदंश कथाका भान्से बाहुन र काम गर्ने दिदी मानवतावादी पात्र हुन् ।

सागर पत्नी नभएकै कारण बिरामी छ । नीलिमाले सागरलाई अंगाले सागरको रोग ठीक हुन्छ भन्ने बाहुन र काम गर्ने दिदीको ठहर छ । तर नीलिमाले सागरलाई छोडेर जाँदा उनीहरू मर्माहत हुन्छन् । दिलूबज्यै कथामा 'म' मानवतावादी पात्र हो । घरबाट 'दिलूबज्यै' बोक्सी हो त्यहाँ जानुहुन्न भनेर प्रतिबन्ध गर्दा गर्दै पनि 'म' भने निरन्तर उसको घरमा जान्छे , सकेको सहयोग गर्छे र यसर्थ के भन्न सकिन्छ भने कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथामा मानवतावादी भलक पनि पाइन्छ ।

६.४. परिवेश

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा सहरिया तथा गाउँले दुवै परिवेशको चित्रण पाइन्छ । 'दिलूबज्यै', शिक्षक, समर्पण, अवशान, तेह्रवर्षपछि, अन्तरात आदि कथाहरूमा ग्रामीण परिवेशको चित्रण पाइन्छ भने रङ्गीन आकाश, स्वतन्त्रता, अतिक्रमण, सजाय, धर्मपुत्र असमानता आदि कथाहरूले सहरिया परिवेशको चित्रण गरेका छन् । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा गाउँ तथा सहर दुवै परिवेशको चित्रण पाइन्छ ।

६.५. नारी चरित्रप्रधानता

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठ नारी कथाकार हुन् । त्यसैले उनका कथाहरूमा नारीहरूको चरित्रलाई चित्रण गरिएको पाइन्छ । 'जलनका बिम्बहरू', संस्कार, दीपा, शकुन्तला अतिक्रमण आदि उनका नारीचरित्र प्रधान कथाहरू हुन् । 'जनलका बिम्बहरू' कथामा अन्ठाउन्न वर्षे बृद्धले पन्ध्रवर्षे युवतीसँग बिहे गरेपछि लोग्नेसँग बोल्न नपाउँदै, लोग्ने भन्ने जातलाई चिन्न नपाउँदै एक वर्ष भित्रमा विधवा भएकी नारीको चरित्रलाई चित्रण गरिएको छ । 'संस्कार' कथामा पनि विधवा नारीको चरित्र चित्रण गरिएको छ । जो बुहारीहरूको मुख्य काम सासूहरूलाई पूजा गर्नु हो भन्ने पुरानो संस्कारलाई आत्मसात गर्छिन् र आधुनिकताको विरुद्ध विद्रोह गर्छिन् । 'दीपा' कथामा दीपाको चरित्र चित्रण गरिएको छ । यस कथाकी दीपा उच्च पद, शैक्षिक योग्यता, दीपाप्रतिको प्रगाढ

माया भए पनि लोग्ने कालो र छ्याके हुनाले लोग्ने र छोरा छाडेर हाकिमसँग पोइला जान्छे । 'शकुन्तला' शकुन्तला कथाको मुख्य पात्र हो । ऊ बृद्ध लोग्नेलाई मर्न लागेको अवस्थामा छाडेर पोइला जान्छे । 'अतिक्रमण' कथामा लोग्नेको जागिर खोसिएपछि स्वास्नी जागिरको बन्दोबस्त गर्छे-आफ्नै लागि तर बन्दोबस्त गरिदिनेसँग लहसिन्छे । लोग्नेलाई नोकर चाकरलाईभन्दा पनि तल्लो स्तरको व्यवहार गर्छे । यसर्थ के भन्न सकिन्छ, भने कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा नारीहरूको चरित्रलाई चित्रण गरिएको छ र उनको एउटा प्रवृत्ति नारी चरित्रप्रधानता हो ।

६.६. पुरुष चरित्रप्रधानता

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठ नारी लेखिका हुन् तर उनले आफ्ना कथाहरूमा पुरुष चरित्रको पनि चित्रण गरेकी छिन् । निरर्थक, चिता आदि कथा उनका पुरुष चरित्रप्रधान कथा हुन् । निरर्थक कथामा 'म' को आफ्नी प्रेमीकासँग विवाह हुँदैन । उसकी प्रेमीकाको अर्कैसँग विवाह हुन्छ, तर बिहे भएको केही समयमा नै उसको लोग्ने मर्छ । पछि 'म' उसलाई भेट्छ र आफ्नी प्रेमीकाको अवस्था देखेर तड्पिन्छ । आफूले विवाह नगरेको कारण प्रेमीकाले यस्तो अवस्था भोग्नुपरेको कुरा सोच्छ र आफूलाई अपराधी जस्तै ठान्छ । त्यस्तै 'चिता' कथामा 'म' की श्रीमतीको क्यान्सररोग लागेर मृत्यु हुन्छ । 'म' श्रीमतीलाई जीवनको अन्तिम क्षणसम्म स्याहार सुसार गर्छ र उसको मृत्युपछि दुःखी हुन्छ । श्रीमतीबाट 'म' ले केही पनि पाएको छैन न त उसले श्रीमतीबाट यौन सन्तुष्टि नै प्राप्त गर्‍यो न त ऊ सन्तानको बाबु नै बन्न सक्यो । उसले केही पनि पाएन बरू धेरै कुरा गुमायो । यो कथामा पनि पुरुषको चरित्र चित्रण गरिएको छ । तसर्थ के भन्न सकिन्छ, भने कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा पुरुष चरित्रको चित्रण पनि पाइन्छ ।

६.७. प्रकृतिप्रेम

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा प्रकृतिप्रेम स्फूर्त रूपमा झल्किएको छ । उनका कतिपय कथाहरूमा ग्रामीण परिवेशको सुन्दर चित्रण गरिएको छ । प्रकृतिको

मनोरम दृश्य वर्णन गर्नमा कथाकार रमाएकी छिन् ।

६.८. राष्ट्रप्रेम

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथामा राष्ट्रवादी भावना पनि पाइन्छ । 'शिक्षक' यसको नमूना हो । 'शिक्षक' कथाको विजय देशलाई अत्यन्त प्रेम गर्छ । आफूले उत्पादन गरेको दक्ष जनशक्तिले आफ्नो रगत र पसिना विदेशीका लागि नभएर आफ्नो देशकै लागि खर्च गरुन् भन्ने चाहना हेडमास्टर विजयको रहेको छ । तर उसले ठूलो आशा गरेको जेहेन्दार विद्यार्थी सन्तोष गुरुङ्ग मलायामा लाहुरे हुन जाँदा विजय तड्पिएको छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको एउटा प्रवृत्ति राष्ट्रप्रेम पनि हो ।

६.९. विषयको समग्रता

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथामा विषयको समग्रता पाइन्छ । कथा पढ्दा कथाले कुनै क्षेत्रको मात्र घट्ने घटनाको वर्णन नगरेर हरेक ठाउँमा घट्ने सक्ने घटनालाई विषयवस्तु बनाएको छ । 'लाञ्छना' कथामा रक्सी बेचेर जीवन धान्न बाध्य नारीको व्यथालाई देखाइएको छ । यो कुनै एउटा ठाउँको मात्र समस्या हैन । आर्थिक विपन्नता, रोजगारीको अभाव आदिको कारण मानिस समाजले तिरस्कृत गरेको यस्तो पेसा अंगाल्न बाध्य छ । यो कुरा 'लाञ्छना' कथामा पाइन्छ । 'संस्कार' कथामा सासूहरू बुहारीहरूलाई दबाउन चाहन्छन् र विधवा सासूहरू आफ्नो दाम्पत्य जीवन भत्केकाले छोरा बुहारीलाई पनि शान्तसँग जिउन दिदैनन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । यो कुनै एक ठाउँको अवस्था नभएर नेपालभरकै अवस्था हो । सासूहरू बुहारीलाई कति दबाउँछन् भन्ने कुरा नेपालको ग्रामीण समाजमा अध्ययन गर्दा स्पष्ट हुन्छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथामा विषयको समग्रता पाइन्छ ।

६.१०. सूक्तिमयता

सारपूर्ण छोटो भनाइलाई सूक्ति भनिन्छ । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा

प्रशस्त सूक्तिहरू पाइन्छन् जसले कथाहरूलाई रोचक र बौद्धिक बनाएका छन् । त्यसैले सूक्तिमयता कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको एउटा कथात्मक प्रवृत्ति हो । उनका केही सूक्तिहरू तल दिइएको छ ।

छातीभरि ज्वालामुखी फुट्छ, मेरो जीवनमा आगो लगाइदिने दीपाको हाकिमप्रति
आँधीवेहरी चल्छ (दीपा पृ. २९)

त्यति मीठो अतीत आज गन्धहीन र अस्तित्वहीन होला भनेर सोचेकै थिइन (अतिक्रमण
पृ. ३७)

भगडाको बीउ तपाईंले नै रोपे पछि भगडा हुँदैन त ? (द्वन्द्व / अन्तर्द्वन्द्व पृ. ८०)

के उसको जिन्दगी मैनबत्ती भैं पग्लेर दुखद् पहाड बन्यो त ? (निरर्थक पृ. ४९)

गहना र लुगाले उसको रिक्तो मन भरिन सकेन । (शकुन्तला पृ. ४९)

उसलाई लाग्छ उसको उसको भञ्जा-मा सुस्ताउनलाई असन्तोष सिवाय केही छैन । (संस्कार पृ. १४)

६.११ उत्तरआधुनिकतावाद

भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूले परम्परागत मूल्य र मान्यतालाई स्वीकार गरेका मात्र छैनन् तिनको विरुद्ध विद्रोह पनि गरेकी छन् । त्यसैले उनका कथाहरूमा उत्तरआधुनिकताको प्रवृत्ति पनि पाइन्छ । शकुन्तला कथाकी शकुन्तला अतिक्रमण कथाकी रश्मि, मोहदंश कथाका सागर तथा नीलिमा आदिले परम्परागत मूल्यलाई आत्मसात् गरेका छैनन् तिनीहरू विरुद्ध विद्रोह गरेका छन् । गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । अतिक्रमण कथामा रश्मि आफू जागिरे भएपछि लोग्नेलाई उत्पीडन गर्छे, शकुन्तला कथामा शकुन्तला वृद्ध तथा विरामी लोग्नेलाई छोडेर अर्कैसँग पोइला जान्छे भने मोहदंश कथामा पत्नीविहीन सागर र पति विहीन नीलिमा एक अर्कामा आकर्षित भएका छन् । उनीहरूमा परम्परागता मूल्य र मान्यताप्रति वितृष्णा जागृत भएको छ । यो उत्तरआधुनिकता हो । यसर्थ भागीरथी श्रेष्ठका कथामा उत्तरआधुनिकतावादे छाप हानेको पाइन्छ ।

६.१२ निष्कर्ष

नेपाली कथा साहित्यको इतिहासमा आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउन सफल कथाकार भागीरथी श्रेष्ठ समसामयिक धाराकी एक चर्चित नारी लेखिका हुन् । मूलतः नारी समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर कथा लेख्न खप्पिस कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका विविध कथागत प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । उनका कथाहरूमा घट्ने घटनाहरू सामाजिक यथार्थवादको धरातलमा आधारित छन् । त्यसैले उनी एक सामाजिक यथार्थवादी कथाकारको कोटीमा पर्छिन् । सामाजिक जीवनलाई प्रत्यक्ष ढंगले प्रभावपार्ने आर्थिक, सांस्कृतिक राजनीतिक पक्षहरू पनि उनका कथामा गहनताका साथ प्रस्तुत छन् । साथै उनका कथामा नारी तथा पुरुषका मनस्थितिहरूको यथार्थपरक ढंगले चित्रण गरिएको छ । जसले उनलाई एक मनोवैज्ञानिक कथाकारको रूपमा पनि परिचित गराएको छ । उनका मनोवैज्ञानिक कथाहरूमध्ये कुनैले यौनलाई विषयवस्तु बनाएका छन् भने कुनैले यौनबाहेक अन्य विषयलाई साथै कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूले नियतिवाद, मानवतावाद, यथार्थवाद, आदर्शवाद आदि विभिन्न दार्शनिक पक्षलाई पनि समेटेको पाइन्छ भने उनका कतिपय कथाहरूले उत्तरआधुनिकवादलाई पनि आत्मसात् गरेका छन् । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा प्रकृतिप्रेमले भरिपूर्ण छन् । त्यसैले उनी नेपाली साहित्यको कथा विधामा एक हस्तीको रूपमा स्थापित भइसकेकी छिन् ।

उपसंहार एवम् निष्कर्ष

वि.सं २००५ साल भदौ १७ गते लुम्बिनी अञ्चलको गुल्मीमा पर्ने रिडी बजारमा जन्मिएकी भागीरथी श्रेष्ठ नेपाली साहित्यको कथा एवं उपन्यास विधामा उल्लेखनीय योगदान दिने व्यक्तिको नाम हो । उनका हालसम्म दुईवटा उपन्यास र ६ ओटा कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । साहित्यका उपन्यास र कथा विधा मध्येमा पनि भागीरथीको योगदान कथा विधामा बढी देखिन्छ । उनलाई मूलतः कथा विधाले नै चर्चाको शिखरमा पुऱ्यायो । वि.सं. २०२३ सालमा 'रुरु' पत्रिकामा प्रवल इच्छा कथाको प्रकाशन गरी कथाको फाँटमा उदाएकी भागीरथी श्रेष्ठ को कथायात्रा अविरल रूपमा जारी रहँदै छ ओटा कथा सङ्ग्रहहरूको प्रकाशन सम्म आइपुगेको छ । उनका अन्य धेरै कथाहरू सङ्ग्रहमा समावेश भएका छैनन् । यसर्थ भागीरथी श्रेष्ठले संख्यात्मक तथा गुणात्मक दुवैतर्फबाट नेपाली साहित्यको कथा विधाको उन्नति र प्रगतिको लागि अविस्मरणीय योगदान दिएकी छिन् ।

भागीरथी श्रेष्ठ नारी कथाकार भएका कारण उनका कथाहरूमा प्रायः नारी समस्याले नै केन्द्रीयता पाएको छ । छोरा छोरी नभएकी वा भएकी बृद्धा सन्तानहीन स्त्री, भान्छे आइमाई, माइतीले हेला गरेकी छोरी, तरुनालाई लोभ्याउन सक्ने तरुनी, लोग्नेमाथि शंका गर्ने स्वास्नी, घरबार छोडेर पाइला जाने स्त्री, बुहारीलाई थिचन खोज्ने सासू, लोग्नेलाई हेप्ने स्वास्नी, कसैसँग आकृष्ट भएर पनि समर्पणको हिम्मत गर्न नसक्ने शिक्षिका, मालिकलाई लोभ्याउन सक्ने नोकर्नी, रक्सी पारेर जीवन धान्न बाध्य भएकी बृद्धा जस्ता समाजका विभिन्न फाँटका स्त्री पात्र लिएर भागीरथीले आफ्ना कथाहरू

रचना गरेकी छिन् । त्यसैले के भन्न सकिन्छ, भने कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा नारीसमस्याले नै प्राथमिकता पाएको छ ।

भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा मुख्य रूपमा समाजमा घट्न सक्ने घटनाहरूलाई नै कथावस्तुका रूपमा लिइएको पाइन्छ । विशेषतः पतिपत्नी बीचको मनमुटाव, सामाजिक अन्धविश्वास र कुसंस्कार, सासू बुहारी बीचको भगडा, पुरुषहरूबाट हेपिदै आएका नारीहरूको स्थिति, गरीब वर्गले सम्पन्न वर्गबाट हेपिनुपर्ने परिस्थिति जस्ता सामाजिक विषयवस्तुहरूलाई उनका कथाहरूले समेटेका छन् । भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूले गाउँ तथा सहर दुवैलाई पृष्ठभूमि बनाएका छन् तापनि उनका कथाहरूले गाउँको तुलनामा अधिक मात्रामा शहरकै पृष्ठभूमिलाई अङ्गीकार गरेका छन् । त्यसैले भागीरथीलाई सामाजिक यथार्थवादी कथाकार भन्न सकिन्छ ।

भागीरथी श्रेष्ठका कथाकारिताको अर्को महत्वपूर्ण प्रवृत्ति मानव मनको विश्लेषण रहेको छ । उनका अधिकांश कथाका पात्रहरू विशेषत वासनात्मक असन्तुष्टिबाट तड्पीएका छन् । पति र पत्नीबीच उमेरको फरक पर्नु, पति वा पत्नी यौन कार्यमा असमर्थ हुनु, पति वा पत्नीको मृत्यु वा बिछोड हुनु जस्ता कारणबाट यौन सन्तुष्टि प्राप्त नगरेका पात्रहरूको मनमा पैदा हुने विभिन्न स्थितिलाई देखाउनु नै भागीरथीका कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको हुन्छ । मानव जीवनमा गाँस, वास र कपासको जति जरुरी हुन्छ त्यति नै यौनको आवश्यकता हुन्छ भन्ने कुरा भागीरथीका कथाहरूले देखाएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त छोरा बुहारीबाट उपेक्षित बाबु आमा तथा आमा बाबुका क्रियाकलापबाट अन्यौलमा परेका छोराछोरीको मानसिक स्थितिको पनि उनको कथामा विश्लेषण गरिएको छ । यसर्थ भागीरथी श्रेष्ठ मनोवैज्ञानिक कथाकारको कोटिमा पनि पर्दछिन् ।

अर्थ, राजनीति र संस्कृतिले मान्छेका हरेक पक्षहरूलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा यी पक्षहरू पनि उपस्थित छन् । उनका कथामा मध्यम वर्गीय तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्गका मानिसहरूको स्थितिलाई चित्रण गरिएको

पाइन्छ । उनका कथामा उच्च वर्गले तल्लो वर्गलाई गर्ने व्यवहारलाई देखाइएको छ । साथै भागीरथी श्रेष्ठका कथामा राजनीतिलाई पनि विषयवस्तु बनाइएको छ । राजनीतिक विषयवस्तुमा लेखिएका उनका कथाहरूमा राजनीतिक विकृति र विसंगतिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ भने पद र प्रतिष्ठाले अन्धो बनेका नेताहरूको प्रवृत्तिलाई प्रस्ट पारेको पाइन्छ । भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा समाजमा विद्यमान कुसंस्कृतिको अन्त्य हुनुपर्ने तथा सुसंस्कृतिको सुरुवात गर्नुपर्ने कुरालाई जोड्दोर ढंगले उठाइएको छ । उनका कथाले समाजमा विद्यमान जातीय विभेद, अनमेल तथा बाल विवाह र अन्य कुसंस्कारहरूको अन्त्य हुनुपर्ने कुराको सन्देश दिएका छन् ।

भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा नियतिवाद, यथार्थवाद, मानवतावाद, आदर्शवाद तथा प्रगतिवाद जस्ता विभिन्न दार्शनिक पक्षहरूलाई महत्वपूर्ण स्थान दिइएको छ । भागीरथी श्रेष्ठका अधिकांश कथाका पात्रहरू नियतिको जाँतोले पिसिएर घायल बनेका छन् । कलकलाउँदो उमेरमा विधवा भएका नारी, बिहे भएको ६ महिनमा नै श्रीमती गुमाएको लोग्ने आदि उनका कथामा नियतिले नराम्ररी ठगिएका पात्रहरू हुन् । उनका यस्ता कथाहरूमा जलनका विम्बहरू, संस्कार, चिता आदि पर्दछन् । साथै मोहदंश, द्वन्द्व/अर्न्तद्वन्द्व जस्ता कथाका कतिपय पात्रहरूमा मानवतावादको स्थान रहेको छ । संस्कार अतिक्रमण जस्ता कथाहरूमा यथार्थवाद तथा प्रगतिवाद पाइन्छ भने शिक्षक कथा आदर्शवादमा आधारित छ । यसर्थ कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका कथामा पाइने विभिन्न प्रवृत्तिहरूमध्ये दार्शनिकता एक हो ।

भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूले परम्परागत मूल्य र मान्यतालाई स्वीकार गरेका मात्र छैनन् तिनको विरुद्ध विद्रोह पनि गरेकी छन् । त्यसैले उनका कथाहरूमा उत्तरआधुनिकताको प्रवृत्ति पनि पाइन्छ । शकुन्तला कथाकी शकुन्तला अतिक्रमण कथाकी रश्मि, मोहदंश कथाका सागर तथा नीलिमा आदिले परम्परागत मूल्यलाई आत्मसात् गरेका छैनन् तिनीहरू विरुद्ध विद्रोह गरेका छन् । गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । अतिक्रमण कथामा रश्मि आफू जागिरे भएपछि लोग्नेलाई उत्पीडन गर्छे, शकुन्तला

कथामा शकुन्तला बृद्ध तथा विरामी लोगनेलाई छोडेर अकैसँग पोइला जान्छे भने मोहदंश कथामा पत्नीविहीन सागर र पति विहीन नीलिमा एक अर्कामा आकर्षित भएका छन् । उनीहरूमा परम्परागता मूल्य र मान्यताप्रति वितृष्णा जागृत भएको छ । यो उत्तरआधुनिकता हो । यसर्थ भागीरथी श्रेष्ठका कथामा उत्तरआधुनिकता पाइन्छ ।

द्वन्द्वविधान कथाका विभिन्न तत्वहरूमध्ये एक महत्वपूर्ण तत्व हो । वास्तवमा पात्रहरूको बीचको द्वन्द्व नै कथाले गति लिएको हुन्छ । भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा द्वन्द्वात्मकताको पनि निर्वाह गरिएको पाइन्छ । उनका कथामा आन्तरिक द्वन्द्वको साथै बाह्य द्वन्द्वको पनि उपस्थिति छ । उनका कतिपय कथाहरूमा त्रिकोणात्मक द्वन्द्व पाइन्छ । विशेषत दुई नारी र एक पुरुष वा दुई पुरुष र एक नारीबीचाको द्वन्द्वलाई नै उनले कथामा प्रमुख स्थान दिएकी छिन् । साथै उनका कतिपय कथामा उच्च तथा तल्लो वर्गका बीचको वर्गीय द्वन्द्वको पनि सृजना गरिएको पाइन्छ । तर पनि मूलतः यिनका कथाहरूमा यौनजनित असन्तुष्टिबाट उत्पन्न भएको आन्तरिक द्वन्द्वको नै सफल समायोजन गरेको देखिन्छ ।

भागीरथी श्रेष्ठले आफ्ना कथाको विषयवस्तु चयन गर्ने क्रममा सामाजिक यथार्थलाई लिए पनि समाजका सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म कुरालाई त्यति ध्यान दिएको देखिँदैन । नेपाली जीवन विशेषतः आर्थिक चाप, वर्गीय द्वन्द्व आदि जस्ता कारणाबाट पीडित छ तर भागीरथीले समाजका यस्ता पक्षलाई भन्दा यौनजनित विकृतिलाई नै बढी मात्रामा आफ्ना कथाको विषयवस्तु बनाएकी छिन् । यसबाट भागीरथीले आफ्ना कथामा समाजको कुनै एक पक्षको मात्र चित्रण गरेको देखिन्छ ।

भागीरथी श्रेष्ठका कथाहरूमा आन्तरिक तथा बाह्य दुवै दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ भने चरित्रविधान गर्दा भागीरथीले सामाजिक जीवनबाट नै आफ्ना कथाका चरित्रहरू लिएकी छिन् तापनि तुलनात्मक रूपमा उनका कथामा युवा र प्रौढ उमेरका पात्रहरू नै बढी मात्रामा प्रस्तुत गरिएका छन् । भागीरथीले आफ्ना कथामा स्वयम् भागेको र अनुभव गरेका विषयवस्तुलाई नै कथावस्तुका रूपमा प्रयोग गरिएकाले

ज्यादा जसो आफ्ना उमेरसँग मिल्दाजुल्दा चरित्रहरू टिपेको देखिन्छ । साथै उनका कथामा मध्यमवर्गीय नेपाली परिवारबाट चरित्रहरू लिइएका छन् । उनका कथामा अफिसमा काम गर्ने हाकिमदेखि लिएर सामान्य व्यक्तिहरूलाई पनि चरित्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उनका कथाका पात्रहरू विशेषतः आर्थिक रूपले भन्दा मानसिक चापबाट बढ्ता पिरोलिएका छन् ।

भागीरथीका कथामा समसामयिक कथाले देखाएका जस्ता अकथा, स्वैरकल्पना जस्ता नयाँ प्रयोग र प्रवृत्तिहरू पाइँदैनन् । उनका सबैजसो कथाले नेपाली घर परिवारकै विषयवस्तुलाई लिएका छन् र यिनका कथा पढ्दा नेपाली संस्कृतिको झलक पनि पाइन्छ । भागीरथीका कथाले कार्य-कारणकै निर्देशनमा गति लिएका छन् । तर उनका कुनै कथामा पत्याउन नसक्ने घटनाको कारण अर्को ठूलो घटना घटेको देखाइएको छ । 'मोहदंश' कथामा श्रीमान्बाट एकसय रूपैयाँ दिनुपर्दा बचन लगाइएको कारण नीलिमा लोग्नेसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्न पुगेको देखाइएको छ । तर यो स्वभाविक हैन नेपाली महिलाहरू लोग्नेको धेरै ठूलो उत्पीडन सहेरै पनि जोडिइसकेको नाता हतपत्त टुटाउन चाहँदैनन् । तर नीलिमा जस्ती एक बुझ्कड नारीले जाबो रु.१०० कै निम्तिमा सम्बन्धविच्छेद गर्ने निर्णयमा पुग्नु नपर्ने हो भनेर जो कोही पनि पाठकले पनि अनुमान लगाउन सक्छ । यो कथाकारको कमजोरी हो ।

भाषिक दृष्टिकोणले पनि भागीरथीका सबै कथा सहज र सरल छन् । उनका तत्सम, तत्भव तथा आगन्तुक शब्दहरूको कुशलतापूर्वक संयोजना गरिएको छ । कथामा संवादको पनि प्रयोग भएको छ । संवाद पात्रको स्तर अनुसार हुनुले भागीरथीको भाषिक प्राप्ति नै स्वीकार्नुपर्छ । यति हुँदाहुँदै पनि भागीरथीका कथा भाषिक दृष्टिकोणले त्रुटी रहित हुन भने सकेका छैनन् । उनका कथामा लिङ्ग, वचन र क्रियापदको प्रयोगमा ठाउँ ठाउँमा त्रुटिहरू फेला पर्दछन् ।

भागीरथीका कथा सिर्जनामा विविध खालका सबल र दुर्बल पक्षहरू रहे पनि

उनले नेपाली कथा साहित्यका फाँटमा आफ्नो बेग्लै स्थान निर्माण गरिसकेकी छिन् । उनको यो योगदानको मूल्याङ्कन गर्दै उनलाई विभिन्न सम्मान र पुरस्कारबाट सम्मान गरिएको छ । उनले आफूलाई नेपाली साहित्यको कथा विधामा सामाजिक यथार्थवादी, मनोवैज्ञानिक तथा नारीवादी कथाकारको रूपमा स्थान सुरक्षित राख्न सफल भएकी छिन् । आगामी दिनहरूमा उनका अझ उत्कृष्ट कथा सङ्ग्रह प्रकाशित हुने आशा राख्न सकिन्छ ।

अन्तमा कथाकार भागीरथी श्रेष्ठका बारेमा निम्नलिखित विषयहरूमा शोध गर्न सकिन्छ:

- (क) मोहदंश कथा सङ्ग्रहमा द्वन्द्वविधान,
- (ख) मोहदंश कथा सङ्ग्रहका नारी चरित्रको अध्ययन र
- (ग) कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथाकारिताको अध्ययन ।

- आचार्य नरहरि, महादेव अवस्थी, देवीप्रसाद गौतम, नेपाली कथा भाग - १, ललितपुरः
साभ्का प्रकाशन २०६५ ।
- उपाध्यय, केशवप्रसाद, साहित्य प्रकाश, ललितपुरः साभ्का प्रकाशन २०५९ ।
- गौतम, कृष्ण, “भागीरथी श्रेष्ठको कथा”, मिमिरे, पूर्णाङ्क ८७ ।
- गौतम, देवीप्रसाद, नेपाली कथा, काठमाडौँ: नवीन प्रकाशन २०५९
- गौतम, हेमकुमार, भागीरथी श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, नेपाली एम.ए. दोस्रो
वर्ष आठौँ पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत शोधपत्र (२०५२)
- घिमिरे, माधवप्रसाद, “प्रकाशकीय” मोहदंश, काठमाडौँ ने.रा.प्र.प्र. २०४४ ।
- घिमिरे, लक्ष्मी, ‘मालती उपन्यासको कृतिगत अध्ययन’, नेपाली बी.ए. तृतीय वर्षको पाचौँ
पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत शोधपत्र (२०६६) ।
- ज्ञवाली, ज्ञाननिष्ठ, आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, काठमाडौँ, हजुरको प्रकाशन
२०६३ ।
- हुँल भोजराज, दुर्गाप्रसाद दाहाल, नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाडौँ एम.के. पब्लिशर्स
२०५७ ।
- त्रिपाठी, बासुदेव, “भागीरथी श्रेष्ठको तेस्रो कथा बान्की - विभ्रम”, कान्तिपुर, वर्ष - ६,
अङ्क १९० शनिवार, भाद्र २०, २०२५ ।
- थापा, हिमांशु, साहित्य परिचय, ललितपुरः साभ्का प्रकाशन २०५० ।
- दाहाल, कृष्णप्रसाद, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरूमा द्वन्द्वविधान त्रि.वि.
अप्रकाशित शोध प्रबन्ध २०५७ ।
- नीरव, रोशन, “नेपाली लघुकथाको उद्भव र विकास”, समकालीन साहित्य, ने.रा.प्र.प्र.
काठमाडौँ २०५९ ।
- पाण्डे, आशा, “रिडीकी एक सहयोगी चेली”, अन्नपूर्ण पोष्ट (शनिवार ८, कार्तिक
२०६०) ।
- पाण्डे, सीता, “भागीरथी श्रेष्ठको यस्तो एउटा आकाश”, नवरस साप्ताहिक, वर्ष ८, अङ्क
३८ भदौ ९, २०४७ ।
- प्रधान, कृष्ण, “नेपाली कथा महिला प्रतिभामा पाइने प्रवृत्ति”, मधुपर्क, वर्ष २६, अङ्क ७,
२०५० काठमाडौँ ।

प्रधान, परशु, “केहीक्षण केही अनुहार” अभिव्यक्ति, वर्ष २२, पूर्णाङ्क ६५, असार २०४८, काठमाडौं ।

बराल, ऋषिराज, नेपाली कथा भाग - ३, ललितपुर: साभा प्रकाशन (२०६१) ।

बराल, कृष्णहरि, नेत्र एटम, नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाडौं: अक्सफोर्ड पब्लिकेशन २०६७ ।

विष्ट, दौलतविक्रम, “रानी पोखरी”, भूमिका, २०५० ।

शर्मा, तारानाथ, भूमिका, क्रमशः, ललितपुर: साभा प्रकाशन २०४३ ।

शर्मा, मोहनराज, कथाको विकास प्रकृया, ललितपुर: साभा प्रकाशन २०५८ ।

शर्मा मोहनराज, दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास, ललितपुर: साभा प्रकाशन २०४९ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली कथाका समकालीन सन्दर्भहरू, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. २०४५ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली कथा भाग - ४, ललितपुर: साभा प्रकाशन २०५७ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, पच्चीस वर्षका नेपाली कथा, ललितपुर: साभा प्रकाशन २०३९ ।

श्रेष्ठ भागीरथी, ‘मोहंदश’ काठमाडौं ने.रा.प्र.प्र. २०४४ ।